

SAMLAREN

TIDSKRIFT

FÖR

SVENSK LITTERATURHISTORISK
FORSKNING

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 24

1943

UPPSALA 1943

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET

UPPSALA 1943
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB
43603

Medelklassrealism I.

Av Victor Svanberg.

Dikt är en produkt av samhällslivet. Det faller ingen in att förneka detta faktum i fråga om diktformer och samhällsformer, som kommit på så långt avstånd från oss att de stora linjerna tydligt framträda. De homeriska eporna äro präglade av ett primitivt samhälles levnadsvillkor och sätt att se och känna, en smula mer krigiska i Iliaden, mer fredliga i Odysséen. Den provençalska lyriken och dess avläggare på andra håll i det medeltida Europa äro ända in i detaljerna av symbolspråket bestämda av kristet feodal livsstil. Dessa sammanhang anses så självklara, att dikten används som en huvudkälla, när det gäller att besvara frågor om hur livet gestaltade sig ett årtusen före och ett årtusen efter vår tideräknings början.

Närmare vår egen tid bli relationerna mellan liv och dikt svåröverskådligare.

Redan det, att kunskapskällorna — både de litterära och de utomlitterära — flyta allt rikare, förbryllar. Man upptäcker att diktens värld är en annan än verklighetens, ja, ofta dess omvändning. Denna upptäckt befriar icke från att söka orsakssammanhang men gör försiktighet nödvändig.

Författarpersonligheterna avteckna sig tydligare. Det frestar till att stanna vid individuella upplevelser som förklaringsgrund till fantasiskapelserna. Men en diktares personlighet är ingen medfödd och oföränderlig enhet. Att härleda den ur arvsanlag är ännu vanskligare än att härleda den ur de intryck, författarna fått från omvärlden. Och även om någon skulle tilltro sig att kunna isolera arvsbetingade individuella prestationer, återstår att förklara, varför de accepteras av publiken. Dess smak är socialt bestämd, hur asociala diktarna än må vara.

Liksom rikedom av biografiska fakta kan undanskymma diktens sociala förankring, kan själva mängden av litterära alster ha samma verkan. Äldre tiders dikt var från början relativt liten till omfånget, och den har bevarats i ett än mindre urval, verkställt genom en halvt slumpmässig men effektiv utmönstring av det efemära. De tryckta böckernas stigande upplagesiffror ha motverkat denna naturliga gallring. Vetenskapsmannen får själv sovra materialet — det blir här en omsorg nästan viktigare än plikten att samla. Medan varje fragment av en attisk gravinskrift är välkommet för det ljus det kan kasta över den antika poesins sociala betingelser, är myllret av poem och romaner från 1700- och 1800-talet så överväldigande, att det mesta måste lämnas oläst eller obearbetat.

Bland det som utväljes måste vidare en rangordning uppställas. En hjälp i labyrinten lämnar den komparativa metoden. Åtskillig dikt visar

sig vara i högre grad influerad av annan dikt än av livet direkt, och detta är alls inte mindre fallet efter det romantiken införde originalitetskravet och efterbildarna dolde och förnekade sitt beroende i stället för att som förut stoltsera med det. En risk finns, att den som följer orsakskedjorna från diktverk till diktverk — söker »påverkningar» — stannar vid detta och glömmer de sociala faktorernas kraftspel under det litterära livets yta. Rätt bedriven utmynnår dock den komparativa metoden i att påvisa, hur motiv och idéer varit gemensamma för några eller många diktare i en och samma miljö eller hur motiv och idéer ombildats, när miljöerna förändrats. Mellan ursprungliga och osjälvständiga författare existerar blott en gradskillnad, och skillnaden kan bestämmas så, att de författare, vi kalla originella, förmå ge nya erfarenheter en ny litterär form. De intressera därför ur social synpunkt — liksom ur konstnärlig — mer än imitatorerna, även om de senare äro lättare att registrera. De förras vittnesbörd är också pålitligare. En imitator kan med god smak utge en gången tids eller ett främmande lands förhållanden som nuets och hemlandets, medan den diktare, som är äkta, uttrycker stämningar och tankar i intimt samband med det liv, som omger honom. Även i detta fall är publiksmaken ett regulativ. I ett samhälle, som är friskt, förbrukas litterära symboler liksom andra livsformer. Ingen författare når en verkligt stark ställning, om han inte på ett nytt sätt säger vad som angår många. Därmed är naturligtvis icke förnekadt, att litterära genier kunna vara »före sin tid». I viss mån äro de det alltid, så nämligen att de tidigt förnimma och formulera, vad samhällsvarelsernas genomsnitt senare och med geniernas hjälp får klart för sig.

Helt ur räkningen lämnas här den estetiska uppfattning, som utgår från att diktaren kan skapa av intet. En känsla av absolut suveränitet är utan tvivel en beståndsdel i den konstnärliga processen. Men vetenskapsmannen måste se bort från den. Hans sak är att förklara. Att han inte kan förklara allt, skall han ödmjukt medge. Det är en sak. En helt annan sak är att på förhand reservera något område av det estetiska livet åt mysterier. Det är bekvämt men ovetenskapligt.

Utforskandet av samhället bjuder kanske icke metodiska svårigheter lika stora som dem, vilka litteraturforskaren möter inom sitt område. Den historiskt-sociologiska forskningens mål och medel äro någorlunda entydiga. Materialet är även här överrikt, men det låter sig lättare bearbetas enligt rationella metoder. Mycket är visserligen ännu icke gjort, men tillräckligt säkra utgångspunkter kunna dock erhållas, för att en konfrontation mellan litterärt och socialt liv skall kunna försökas.

Vad som här följer, är en första orientering utan anspråk på att vara uttömmande. Nyanserna i en originell diktares relationer till sin miljö och en intressant miljöns verkan på olika diktare äro värda detaljstudier; en förberedande överblick kan blott ställa problem och antyda deras lösning. Den period, som behandlas, är grundligt utforskad från biografiska och komparativa utgångspunkter. Jag har byggt på dessa undersökningar, som jag förutsatt vara i sina huvuddrag bekanta för läsaren. Så vitt möjligt har jag sökt tillvarata sociologiska uppslag i den föregående litteraturforskningen, när de efter mitt sätt att se varit positiva, men undvikit polemik.¹

¹ Litteraturhänvisningar komma att lämnas efter texten i nästa häfte.

Den senaste nyskapelse i västerlandets sociala utveckling, som kan historiskt överblickas, är uppkomsten av vad man kallat det borgerliga samhället. Dess kännetecken är ett i princip fritt — i sak ofta på olika sätt bundet — egendomsförvärv på grundval av penninghushållning.

Begreppet borgerlig är mångtydigt. Framför allt för det med sig oklarhet, emedan det också användes om en socialgrupp i det äldre av privilegier reglerade ståndssamhället: skråborgarna. Termens dubbelhet motsvarar en saklig dubbelhet, ty under övergångstiden voro borgarna delade mellan privilegieintressen och sympatier för fri konkurrens. Man blir kvitt oklarheten, ifall man kallar den nya socialgruppen medelklass. Denna benämning tar sikte på att det skikt, som bar upp det nya samhället, kände sig inta en mellanställning. Det uttrycktes med en bild, som Voltaire gjort populär: skummet på ytan och dräggen i botten av en bägare är ingenting att ha; det är den klara drycken mellan dem, som är det värdefulla.

Det är emellertid ogörligt att inlägga i medelklassbegreppet allt det, som ordet borgerlig använts att beteckna. Vid det sistnämnda äro fästade känslövarlden, svåra att transponera och definiera. Under den långa period, då borgarna arbetade sig fram ur sitt äldre beroende till en ställning som ledande klass, utbildade de åt sig en ideologi, som därefter länge hölls vid liv och efterverkar i kulturhistoriska och litteraturhistoriska analyser.

Två litterära genrer ha uppstått i uppenbart samband med den borgerliga uppmarschen och med rätta fått namn därav: den borgerliga dramen och den borgerliga romanen. Inom dessa båda genrer — och naturligtvis även i litteraturen utanför dem — framstå ofta människor ur medelklassen som idealgestalter. De utrustas med en rad goda egenskaper, vilka omvänt fränkännas medlemmar tillhörande den gamla överklassen, aristokratien. Aristokraten är en slösaktig egoist, borgaren sparsam och hjälpsam. Aristokraten är lättsinnig, särskilt i erotiska ting, borgaren däremot representerar moralen, särskilt den äktenskapliga troheten. Aristokraten är skeptiker, borgaren from, o. s. v. Att dessa förknippningar äro godtyckliga generalisationer, är lätt att se — efteråt. Sedan borgarna kommit till makten och fått mot sig en lägre framåtsträvande klass, industrialismens arbetare, ha dessa tilldelat sig samma dygder och tillvitat borgarna samma fel, som dessa tidigare fördelade mellan sig själva och aristokraterna. Och även om det skulle kunna hävdas, att en samhällsklass ändrar karaktär, när den når makt och välmåga, visar en oförvillad undersökning, att skönmålningen av borgaren i 1700-talets och det tidiga 1800-talets dikt måste kallas ensidig propaganda. Den segt vidhållna tesen, att religiositetens landvinningar på 1700-talet skulle utgått från specifikt borgerliga impulser, låter t. ex. inte upprätthålla sig. Den för vårt lands del viktigaste sektbildningen, herrnhutismen, stiftades av en tysk adelsman och hade en hel rad adliga anhängare hos oss. Den tidsströmning, som kallas sentimentaliteten, överkorsar också tidigt klassgränserna. Både dess finare och dess grövre former uppvisa högadliga representanter. Den är utsökt hos Oxenstierna, klumpig hos Clas Fredrik Horn. Lika litet låter det bevisa sig, att välgörenhet var ett borgerligt monopol. Den patriarkaliska omvårdnaden om »uslingar» kan med lika god om icke bättre rätt härledas ur kvarlevande aristokratisk idealbildning. Den

bäst levandegjorda svenska teorien för en demokratisering av samhället framlades vid 1800-talets mitt av en adelsman, Torsten Rudenschöld. Vad till sist den erotiska moralismen beträffar, kan det omöjligen göras gällande, att äktenskaplig trohet och familjelivets helgd varit främmande för adlig livsföring eller någon borgerlig specialitet. I Sveriges enda storstad Stockholm voro de utomäktenskapliga födelserna flera än på andra håll och stadda i mycket stark ökning i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. En rad ekonomiskt sett borgerliga författare, Bellman, Lenngren, Stagnelius och Almquist, vittna om att sexualmoralen ej var särskilt sträng i deras kretsar.

Om man alltså blott ytterligt försiktigt kan handskas med idealbegreppet av borgare under medelklassens genombrotts-tid, är det å andra sidan oförnekligt, att man har rätt att tala om en medelklassrealism. Visserligen vore det missvisande, om man tillskrev just borgarklassen ett generellt, fritt svävande verklighetssinne. Olika samhällsklasser ha haft olika anledningar till kontakt med verkligheten, liksom olika anledningar att idealisera den. De homeriska dikterna innehålla noggranna vapenbeskrivningar och skildra krigskamratskap med kärleksfull inlevelse; patriarkalisk samvaro i arbete och fest är också föredömligt åskådliggjord i dem. Den starka furstemaktens hov och den till kungamakten bundna adelns salonger gjorde behärsknings och den avmäta livsnjutningens konst till en lära, vilken utmyntades i galanta romaner och dikter. De gävo omedelbara porträtt eller använde pastoral förklädning, i båda fallen med subtil psykologi. Det stabila ståndssamhällets börjande upplösning lämnade äventyrliga existenser till stoff åt renässansnovellen och pikareskromanen. Ur kristen syndakänsla och kristet frälsningsbehov utvecklades den själviakttagande bekännelseromanen.

Tillägnande sig dessa och andra äldre landvinningar gjorde medelklassen sin litterära insats genom att beskriva vad som mest sysselsatte den: strävan att grunda en självständig existens på måttligt penningförvärv. Själva penningförvärvet stannar dock länge i skymundan för behag och bekymmer knutna till användandet av det man förvärvat. Svårare än något tycks det ha varit att göra penningens hjälte likvärdig med svärdets. Inte affärslivet utan privatlivet ställdes först i intressets blickpunkt. Det gjorde gränsen mot äldre former av realism svävande, helst borgaren gärna drömde sig leva adelsmannalikt. Men ett hem, som byggts nytt, om än aldrig så ståtligt, var dock något annat än ett ärvt adels gods. Det är betecknande, att den adlade borgaren Scott frossade i detaljrik hemtrevnad i bjärt kontrast till den liknöjde fideikommissarien Byron.

Den borgerliga romanen och dramen voro fullt utbildade före 1700-talets mitt i England, som just vid denna tid började erkännas som föregångsland både materiellt och ideellt. Många årtionden behövdes icke, innan mästerverk inom de nya genrerna sågo dagen även i kontinentens ledande länder, Frankrike och Tyskland.

I Sverige stannade den borgerliga dramen vid ytterligt enkla imitationer. Lika obetydliga voro nära ett århundrade våra ansatser till en borgerlig roman. Först med Fredrika Bremers debut 1828 fingo vi originella romaner ägnade medelklassfamiljers levnadsförhållanden.

Denna långsamhet står i frappant motsats till den snabbhet, med vilken litterära nyheter i allmänhet omplanterades i svensk jord. Den borgerliga romanens föregångsmän, Richardson, Rousseau och något senare Goethe, lästes och bedömdes här som överallt. Oxenstierna tecknade i sin dagbok ned stämningar, som han visste vara till förväxling lika dem han fann i *La nouvelle Héloïse*. Vad hindrade att han och hans samtida gav romanens form åt detta? Böök, som uppkastat denna fråga, godtar med någon tvekan svaret, att det svenska lynnet gjorde motstånd mot realismen.

Man kan frestas slå sig till ro med detta svar, om man följer litteraturutvecklingen i vårt land de följande femtio åren. Sverige visade sig ytterligt mottagligt för romantiska impulser. Och av romantikens många aspekter voro verklighetsflykten och lusten till abstrakta konstruktioner det, som mest attraherade de svenska diktarna. Thorilds livsberusning födde idel teorem med enstaka stilistiska färgfläckar. Lidner stannade i egocentriskt stämningmåleri. Ännu mindre utvecklade än hos dessa båda förromantiska pionjärer var verklighetsintresset hos vår högromantikens ledare. Atterboms sagospel äro mer fördrömda än hans tyska förebild Tiecks. Mystik och sinnlighet nå hos Stagnelius aldrig den förening de ingingo hos Novalis. Tegnér var oaktat sina krav på förnuft och klarhet en verklighetsföraktare och drogs av inre släktskap till den abstraktare av de tyska klassikerna, Schiller. Goethe lämnade honom kall, och realismen i Wilhelm Meisters *Lehrjahre* fann han ointressant.

Utomlands fanns en romantisk roman med delvis starka inslag av realism. Det är egendomligt att se, att vad de svenska romantikerna tillgodogjorde sig därav, nästan genomgående var det, som ledde bort från normal verklighet. Hos Goethe tjusades man av fantasieggande motiv och patologiska gestalter — Mignon och Otilie — men gick förbi det bärande i hans romaner: sunda människors utveckling till livsduglighet. Mer än av Goethe tilltalades svenskarna av den psykiskt kluvne Jean Paul, dock inte av hans småtrevlighet utan av hans fantasteri. Att de svenska romantikerna gjorde sitt bästa att utrota den översättningsflora av sentimentala vardagsskildringar, som börjat spira, och förföljde de trevande inhemska försöken att fotografera verkligheten, överensstämmer med vad som skedde utomlands. Men det de själva satte i stället var länge knappt annat än kuriositeter. I början av 1820-talet gjorde Livijn och Almquist psykologiska djupgrävningar, fascinerande men ytterligt bizarra och vittnande om förakt för livets trivialiteter.

Även sedan en kärleksfull skildring av vardagen börjar hos Fredrika Bremer och tar fart på 1830-talet, har den svårt att lösgöra sig från det tysk-svenska romantiska arvet och absorberar med största beredvillighet nya romantiska verklighetsförfalskningar, nu mest kommande från Frankrike.

För 1700-talets sista och 1800-talets första hälvt stämmer alltså tesen, att svensken inte är realist, men den motsäges av både äldre och yngre litterära dokument.

Den europeiska naturalismens drama fick sin största och mest renodlade representant i Strindberg. Renässansen, barocken och den äldre upplysningstiden ha att uppvisa svenska diktverk, som inte stå sina utländska mönster efter i fråga om sinne för verkligheten. Stiernhielms epos, Urban

Hiärnes herderoman, Lucidors och Runius' vislyrik äro fyllda av en så stark realism, att den nästan sprängt konventionalismen i de genrer, författarna valt att odla. Dessa och andra 1600-talsdiktare ha föranlett Schück att tala om germansk realism, som hos oss motverkat söderifrån övertagna litterära schabloner. Ännu hos Dalin är förmågan att levandegöra didaktiska abstraktioner påfallande. Åtminstone kan man ej säga, att Argus är mindre realistisk än sina förlagor. I de engelska veckoskrifterna förbereddes den borgerliga romanen. Detta förstadium nås i Sverige efter ett par årtionden. Men det avgörande steget till borgerlig roman dröjer ett århundrade. Lämnande de folkpsykologiska förklaringarna har Schück angivit en annan anledning till detta dröjsmål. Borgerlig roman kunde inte trivas i en tid, som var hovets och aristokratiens. Omdömet gäller den gustavianska perioden men kan ej utsträckas till romantiken. Ändå för det in diskussionen på rätt väg. Det är i tidsbestämda sociala förhållanden man måste söka den djupaste orsaken till att romanen och överhuvud realismen råkade in i dödsvatten under nära hundra år i vårt land.

Sverige var sedan gammalt ett utpräglat agrarland och även som sådant efterblivet. Naturhushållningen fortlevde med segt liv. Ett stort anlagt försök att genomföra penninghushållning hade gjorts under stormakts-tiden, men redan innan det aldrig fullbordade Östersjöväldet fallit sönder, hade försöket måst uppgivas i och med reduktionen. Med mindre resurser gjorde hattarna en ny ansträngning i samma riktning. Deras och merkantilismens misslyckande inledde en långvarig tid av nedgång för alla näringsgrenar utom jordbruket. Jordbrukets framsteg åtföljdes av anpassningssvårigheter — prisfall och egendomsförskjutningar — som gjorde handels och industriens läge ändå mer bekymmersamt. En allmän och kontinuerlig förbättring inträdde först fram mot 1800-talets mitt — samtidigt med att realismen på nytt tog fart.

De egentliga jordbrukarnas numerära överlägsenhet över de »närande» yrkenas utövare i städerna var enorm. År 1810 beräknades böndernas antal till 1,753,005 och hade 1815 växt till 1,785,833. Enbart tillskottet under dessa fem år, nära 33,000, var större än halva borgarståndet 1815, 64,102. Den fria bondejorden ökades också, först på kronans, sedan allt märkbarare också på adelns bekostnad. Bönderna frigjordes från bykollektivens och statens driftkontroll. Det är den viktigaste sociala förändringen i vårt land mellan merkantilismens och industrialismens tidsålder. En del av jordbrukets kroppsarbetande ägare proletariserades, en annan del ryckte fram mot eller upp i medelklassens ekonomiska situation. Den gamla ståndsgränsen mellan herrar och bönder underminerades, men den var svår att rasera i umgängesvanorna, politiken — och litteraturen. Den borgerliga medelklassen sympatiserade på ett oklart sätt med böndernas frammarsch, gömde så att säga sin egen svaghet i deras styrka. Man svärmade för primitiva bönder och föreställde sig dem som moderna individualister. Vår historieromantiks klarast tecknade diktgestalter äro Odalbonden, skiftets bonde innan skiftet genomförts, och Frithiof, en bonde med medelklass- och överklasslater. Men dessa gestalter äro icke i egentlig mening realistiska. De ge form åt en idealisering gjord på avstånd. Avståndet minskas inte mycket, när bönder dyka upp i samtidskildring efter 1830. Runeberg kände sig med skäl som en okunnig främ-

ling, när han frågade om barkbröd i en stuga i Saarijärvi, och var osäker på de etnografiska detaljerna i Elgskyttarne. Knorrings torparroman sades av en klarseende kritiker vara sedd från herrgårdsfönstren. Almqvist, som gjorde så uppseendeväckande experiment för att komma bondens liv nära, blev den som allra mest idealiserade det. Inifrån kunde inte ännu allmogeliv skildras, och de utifrån gjorda iakttagelserna ha inte på något avgörande sätt påskyndat realismens framväxt.

Gränsen mellan herrar och bönder drogs där jordens ägare eller innehavare upphörde att vara kroppsarbetare. Avkastning av jordbruk underhöll godsägare på ärvd eller köpt mark samt brukare av större arrenden och av boställen. Majoriteten av rikets båda största ämbetsmannagrupper, präster och officerare, hade sin ekonomi grundad på sådana boställen och vittnade i hela sin typ om landets agrara karaktär. Näringslivets primitiva struktur fäste också flera industrigrenar vid landsbygden, främst den enda betydande exportindustrien, järnproduktionen. De föreföllo livskraftiga i jämförelse med städernas förädlingsindustrier, som i allmänhet förde ett tynande liv, sedan statshjälpen upphört eller inskränkts. Men även landsbygdens industriföretag hade svåra tider och de måste mer än förut lita till jordbruk som binäring. Handels villkor i det efterblivna landet gynnade även de den agrara inriktningen. Möjligheterna att placera pengar i industrien voro små, och därigenom drevs merkantilt kapital till jorden. Utom jordbrukets stigande räntabilitet lockade det anseende, livet som godsägare skänkte. Överflyttning av köpmannakapital till jordbruk är en allmän europeisk företeelse, men den hade olika omfattning på olika håll. En engelsk resande på Gustav III:s tid, Coxe, fann att i Sverige som i England de rika bodde på landet. Nästan motsatta orsaker hade samma verkan i de båda länderna. Storgodstillväxten i England var samordnad med merkantil och industriell expansion. I vårt land klagades över, att företagsamheten flydde från stadsmannayrkena. Vill man finna optimistisk företagarganda hos någon samlad grupp i dåtidens Sverige, måste man söka den hos de större jordbrukarna. De togo initiativ till reformer, som höjde avkastningen och förvandlade spannmålsunderskottet till överskott samt möjliggjorde export.

I landsbygdens övre samhällsskikt försiggick en effektiv ståndsblandning. Adel och ofrälse funnos sida vid sida inom alla de nämnda kategorierna, bland godsägare, präster, ämbetsmän och även — vilket icke sällan förbises — bland brukspatronerna. Adelsmännens andel i den fasta egendomen var inte liten i förhållande till deras antal men avtog liksom detta. En framåtgående grupp var däremot de »ofrälse ståndspersonerna»; benämningen är ett tafatt försök att dölja ståndssamhällets upplösning. Deras blandtyp hade funnits redan på 1600-talet och sedan växt i takt med de adliga jordprivilegiernas försvagning. 1805 var gruppen sju gånger så stor som adeln på landsbygden. Den bredde också ut sig i städerna på borgarnas bekostnad. Redan 1760 överträffade den handelsutövarnas och manufakturisternas sammanlagda antal. Mellan 1810 och 1815 ökade de ofrälse ståndspersonerna med 7,000, medan borgarståndet ökade med 2,000, och gingo därigenom förbi hela detta stånds medlemssiffra till 66,000.

De rikaste nya gods- och bruksägarna, adlade eller icke, bildade tillsammans med sådan gammaladel, som bevarat sin rikedom, en fåtalig landsbygdsöverklass. Nedanför den samlade sig vid ståndens upplösning en merkantilt agrar medelklass. De ofrälse ståndspersonerna utgjorde dess center, flankerad av präster och lantadel. På mindre herrgårdar och bruk, i prästgårdar och andra boställen levdes ett i det hela likartat lantjunkerliv. Männen övervakade personligen jordbruket, sålde en del av dess produkter och behöllo återstoden till självhushållning. Kvinnorna ledde slakt, brygd och bak, spånad och vävning till husbehov och någon gång till byte eller avsalu. De hävdade sin livsstils värde uppåt mot societetens flärd och nedåt mot böndernas obildning men också mot krämarnas penninghunger. Att de själva stodo med ena foten ute i penninghushållningen, visste de utan tvivel, när de tillvaratogo sina intressen, t. ex. brännvinsaffärer. Men deras ideologi betonade, och överbetonade, det gammaldags draget i deras livsföring. När de benämnas medelklass, måste det tilläggas, att de utgöra en säregen konservativ variant av denna socialtyp. De behövde ej vara adelsmän eller präster för att känna den lantliga avskildhetens behag. Även brukspatroner, som följde världsnoteringarna på järn med oro, voro stolta över att sitta som patriarker i en undangömd skogsbygd.

Ur stoltheten hos landsbygdens medelklass eller ur längtan att höra till den har det bästa av tidens svenska realism utom i några undantagsfall hämtat sin näring.

En fattig medlem av högadeln, Oxenstierna, gör den första osäkra ansatsen, när han med en fysiokratisk lärodikt dövar sin sorg att inte få äga sin barndoms paradys, en liten idyllisk herrgård. Leopold sätter i Eglé och Annett mot det mondäna storstadsliv, han inte förmådde försaka, den arbetsamma belåtenheten hos en lantlig husmor ur »medelståndet». I fru Lenngrens idyller har prästgården inget annat fel än fjäsk för adeln. Ett bondskt enkelt men stilfullt prästgårdshushåll har inspirerat Ödmann till sin tids sakligaste memoarer. De enda någorlunda fasta punkterna i Cederborghs samhällskaleidoskop äro en bruksherrgård och en prästgård. Informatorns ställning på en herrgård har givit Cederborgh, Livijn och senare Dahlgren stoff till adelssatirer. En prästs krassa hushållsbekymmer är det konkretaste och minst underliga i den grotesk Almquist åstadkom, när han med Amorina sänkte sig ned från romantiska drömmar mot verkligheten. Han uppställde i Manhemsförslaget ståndspersonerna som ideal medborgartyp och blev blott av brist på medel torpare i stället för storbrukare. I Jaktlottsserien har han givit en minutiös och trots stänk av ironi sympatisk redogörelse för småtrevligt familjeliv hos en för detta hovman på ett ensligt gods. Det är vår litteraturs första inventering i romanform av en individualiserad social miljö.

I Runebergs tre hexameterdikter ta patriarkaliska husfäder på herrgård och i prästgård hand om underlydande, grannar och främlingar och predika den resignationens lycka, som är författarens evangelium. Geijers borgerlighet, som var dold bakom bondeidealiseringsen i hans götiska poesi, kom i dagen och födde direkt verklighetsskildring i Minnen; han härledde där sitt harmoniska temperament ur »hemnöjet» på Ransäter, där vägen tog slut och man dansade i hemstickade ullstrumpor. Den realistiska kärnan i Sophie von Knorrings romaner utgöres av iakttagelser

från salonger, sovrum och kök på västsvenska herrgårdar, där dottern till en adlig lantbruksexpert, hustrun till en boställsofficer gjort sina hushållsrön. Ingen av hennes samtida uppnådde hennes omedelbarhet, när hon var som bäst. Önskedrömmar om högaristokratisk lyx, som hon läppjat på ett ögonblick i sin ungdom, kunna ej undanskymma, att lantadelsrealismen är hennes egentliga domän. Fredrika Bremer var sämre iakttagare och människoskildrare än Sophie von Knorring. Men en gång har hon lyckats ge en gestalt och en miljö påtaglighet och frisk naturlighet. Lyckokastet är Grannarne, och en väsentlig orsak till framgången var, att den instängda borgardottern gjort ett gästspel i ett öppet och oceremoniöst adelshem på landet och smittats av värdinnans anda. Så blev *Ma chère mère* med nyckelknippa och fiol det första verkligt levande helfigursporträttet i en svensk roman.

När Tegnér någon gång nedlät sig till att vara åskådlig, hämtade han sitt stoff från värmländsk järnbrytning, värmländskt och skånskt jordbruk. Hans enda omfattande nutidsskildring i Kronbruden är en utmanande hyllning till gammaldags prästerlig välmåga och frigjordhet. Emilie Flygare-Carlén blev verklighetsdiktare från att ha varit endast romanfabrikant, när hon grep tillbaka på barndomsminnen från sin fars affärsresor utanför städers hank och stör.

Den närmare undersökningen av dessa lantlivsskildringar skall sparas, till dess stadsskildringens värde och begränsning belysts. Annat än som sekundär verkan av stadskultur kan nämligen inte medelklassrealismen fattas ens i vårt land, fast den där bar sina vackraste frukter i dikt om livet utanför städer. På alla de författare, som nyss passerat revy, hade staden utövat sin dragningskraft. Landsbygden befruktade rikast deras fantasi, men utan intryck av stadslivet hade de inte skrivit som de gjorde.

* * *

Sveriges medeltida städer voro få och små och stormaktstidens många stadsgrundningar hade blott undantagsvis skapat verkligt blomstrande samhällen. Så snart statistiken tillät internationella jämförelser, frapperade de svenska städernas låga invånarsiffror. Ett par omdömen ur de första något så när omfattande statistiska arbetena må anföras. I Ny svensk statistisk journal 1816 anges Norrlands nio städers sammanlagda folkmängd till 14,490 och kallas »icke stor för en enda liten stad». J. F. Hyckert beräknar 1815 den genomsnittliga folkmängden i landets städer till 2,733 »eller som en större by», och deras sammanlagda befolkning, 237,000, finner han »icke utgöra tillhoppa större folkmängd än en af de medelmåttigare hufvudstäders i Europa af andra rangen». Det är ett överord. Men modern statistik bekräftar, att känslan av efterblivenhet var riktig.

Ännu betänkligare än stadsbefolkningens litenhet var dess stagnation. Under de svåra åren kring 1809 minskade en del städer i Bergslagen och i jordbruksområden. Denna absoluta tillbakagång var visserligen partiell och tillfällig, och enstaka städer kunde uppvisa aktningsvärd frammarsch. Stadsbefolkningen i dess helhet tilltog men det gjorde också landsbygdens befolkning, och ökningens takt var nästan alldeles den-

samma. År 1760 bodde 9.4 % av rikets invånare i städer, 1800 9.77 %, 1810 9.39 % och 1840 9.67 %.

Samtidigt gjorde urbaniseringen snabba framsteg i de ekonomiska föregångsländerna. Det gäller först och främst England, där London redan var den moderna miljonstadens prototyp och Manchester växte med tiotusental pr årtionde. I Massachusetts steg stadsbefolkningens andel från 10 % 1810 till omkring 30 % 1840. I något långsammare tempo försiggick sammanflyttningen på Europas kontinent. I Frankrike förekom fördubbling av städers invånartal 1810—1830. Tyskland hade på 1830-talet 8 städer på mer än 100,000, och av dem växte mellan 1824 och 1831 Düsseldorf från 101,000 till 144,000, Breslau från 161,000 till 174,000 och Berlin från 110,000 till 135,000.

Utan att kunna överblicka denna utveckling hade redan samtiden som nyss visats klart för sig, att vårt lands städer befunno sig i ett beklagligt undantagsläge. Insikten därom och om andra av statistikens ofrånkomliga fakta gav nådestöten åt drömmen om en återvunnen stormaktsställning för Sverige. Utan svårighet skedde inte denna resignation. Statistikens beviskraft förnekades av den konservative Hans Järta. Den liberale Hyckert ansåg, att Englands tiotubbla folktäthet inte berodde på bättre naturliga fördelar utan på bättre anda och bättre institutioner än i Sverige.

Folkökning i städer tas i allmänhet som tecken på välståndsökning, och så kommer att ske här. Dock bör det förutskickas, att denna regel icke är undantagslös. Missväxter och långsiktig agrar proletarisering drev lantbon framför allt till Stockholm men även till småstäder utan att de inflyttade alltid kunde finna försörjning.

Fattigdom, »näringslöshet», stillastående handel och manufaktur, enkel trähusbebyggelse efter svåra eldsvådor intygade från olika städer och landsändar enstämmigt i riksdagsprotokoll, landshövdingberättelser, inhemska och utländska reseskildringar.

I Stockholm märktes den ekonomiska stagnationen och dess följdfenomen tydligast. Som centrum i ett hägrande Östersjövälde hade Sveriges huvudstad på 1600-talet vuxit till landets enda storstad efter dåtida mått, med 42,000 invånare 1676. Expansionen tog ny fart under frihetstiden tack vare hattmerkantilismens strävan till industriell och merkantil koncentration. Befolkningen var 1757 nära 72,000. Det var vändpunkten, nedgången blev katastrofal vid industriunderstödens indragning på 1760-talet och en nödortftig yttre sanering under Gustav III kunde inte dölja misären. Finland tilläts emancipera sig ekonomiskt decennier innan dess politiska avsondring radikalt försämrade Stockholms handelsläge. Tillfälliga gynnsamma krigskonjunkturer för handeln kom mindre huvudstaden till godo än landsortstäder närmare världshandelsn allt viktigare nya marina vägar. Just under en sådan konjunktur nåddes bottenläget, i det folkmängden mellan 1805 och 1813 minskade med en sjundedel från 73,000 till 63,000. En uppgång, som var svag fram till 1800-talets mitt och först därefter tog stora dimensioner, skulle aldrig återge Stockholm den väldiga övervikt bland landets städer, som det haft under sin första glanstid.

Hela detta förlopp med dess orsaker och verkningar har gjorts till föremål för moderna ekonomihistoriska specialstudier. Jag hänvisar till en

uppsats av Eli Heckscher i Ekonomisk tidskrift 1938. Några siffror belysande relationen till det uppåtgående Göteborg komma att lämnas i det följande.

Här skall blott erinras om att redan samtiden diskuterade de mest iögonenfallande problemen. Fattigvårdens ordnande i Stockholm framställs av Gustav III inför riksdagen 1778 som en riksviktig fråga. Arndt hade sett sydeuropeiska städer men ansåg tiggeriet i Stockholm värt en färgstark skildring 1804. Skjöldebrand berättar i sina memoarer om en dramatisk konflikt mellan honom som överståthållare och Stockholms borgare orsakad av uteblivna fattigbidrag vid tiden för fersenska mordet. På riksdagen 1812 begärdes skattelindringar, och mot en opponent från Göteborg hävdade då en stockholmsrepresentant, Westin, att Göteborg »med hvarje år tilltagit i rörelse», Stockholm »i nästan samma mån aftagit». Den fysiska och psykiska ohälsa, som följde i fattigdomens spår, kunde man inte undgå att märka. Stigande siffror för konkurser, gäldstuträngsel, stölder, fylleri, oäkta födelser, könssjukdomar och framför allt dödligheten gävo anledning till nedslående betraktelser. En del av dessa företeelser ha som bekant alltid åtföljt massanhopningar och voro i allmänhet mer ondartade i äldre tider. Att en stor stad krävde människooffer ungefär som en krigshär, var en vanlig uppfattning ännu på 1700-talet. Därför ryste man för London och dess tillväxt, men där inträdde en förbättring redan under 1700-talets sista kvartsekel. I Stockholm tenderade utvecklingen en tid åt rakt motsatt håll, samtidigt med och i intimt samband med att staden krympte. Så kunde ännu så sent som 1821 en liberal journalist med exempel från Sveriges huvudstad på fullt allvar hävda, att all storstadsbildning var av ondo.

Minskningen och eländet skulle efter allt att döma varit ännu större, om ej de sinande merkantila inkomstkällorna supplerats av löner i ett förvaltningsmaskineri, som 100 år tidigare varit en stormakts och som anlidade alla maktresurser för att upprätthålla sitt omfång och sin ekonomiska standard. Det lyckades, åtminstone vad omfånget beträffar, efter en tids motgångar. Allmän tjänst och »fria yrken» sysselsatte 1751 10.7 % av rikets befolkning, hade 1790 gått tillbaka till 7.9 men stego under tiden 1800—1820 till 8.7 och hade 1850 med 10.95 nått över nivån hundra år tidigare. Det var en abnorm situation och föranledde oavbrutna klagomål från en indignerad opinion långt in i ämbetsmännens egna led. Stockholm var huvudorten för den talrika byråkratien.

Med mer än $\frac{1}{4}$ av rikets stadsbor hyste huvudstaden 1828 mer än tredjedelen av ståndspersoner och nära hälften av adliga personer bosatta i städer. Hälften av städernas »civilstat» kom också på Stockholm. Borgarståndets medlemstal i Stockholm utgör däremot blott femtedelen av städernas sammanlagda, det är alltså tvärtemot de andra socialgrupperna numerärt svagare i huvudstaden. Tar man ur borgerskapet ut det »handlande borgerskapet» och jämför detta med civilstaten, blir den byråkratiska prägeln ännu mer iögonenfallande. Inom hela stadsbefolkningen förhöll sig köpmännens och de civila tjänstemännens antal grovt räknat som 7 till 6. Köpmännens övervikt är drygt 1,000. Med samma summa understego de i Stockholm tjänstemännen; proportionen är 2:3 (1,807: 2,795).

I en stad med denna sociala struktur kan man ej vänta att finna en livskraftig medelklassanda. Ämbetsmän i lägre ställningar ha visserligen

på sina håll varit en viktig hjälptrupp i den borgerliga emancipationen, men blott när ett »handlande borgerskap» bildar kärntruppen. Och allra minst kan en sådan samverkan bli givande, när borgerskapets ställning är prekär och byråkratien lever på en gången tids insatser.

Stockholms övergång från blomstring till förfall bevitnades av tidens störste diktare, Bellman. Hans samhörighet med sin miljö är så påtaglig, att den tidigt observerades. Redan Atterbom har vagt men fint ställt honom mot bakgrunden av den slutande frihetstidens moraliska upplösning och den försåtliga moralismen under Gustav III:s första år. Med allt större precision har forskningen sedan fastslagit detta orsakssammanhang. Jag kan därför inskränka mig till ett par synpunkter.

Bellman tog i Epistlarna sina motiv från samhällets lägsta proletariserade skikt, där förfallet var mest öppet och tacksammast för konstnärlig gestaltning. Att han i det yttre inte var solidarisk med de förkomna krogkunderna, har en rad beundrare varit angelägna att betona. Han hade växt upp i solid borgerlighet, han fick efter en tids ekonomisk oro en någorlunda ordnad existens och hans lust att i sin dikt chockera den rangerade anständigheten avtog med åren. Vad han tillägnar sig av tidens borgerliga paroller, är emellertid egentligen det negativa, det som befriar från äldre sociala normer. I sin allra populäraste dikt låter han en biblisk patriark »bruka egna hår» och dricka utan ceremoniösa skålar. Att klä ut gatflickor i hovmässiga flor och spetsar utan att dölja trasorna under ståten, är endast så till vida ett tilltag i medelklassens anda, att den går fri från gycklet med hög och låg. De parodiska riddardubbingarna, som hans samtid så livligt senterade, gör narr av borgerlig lust att betitlas. Skämtets adressater voro att finna bland de Stockholmsborgare, som under hattmerkantilismens välmaktsdagar fått avståndet mellan sig och ämbetsadeln reducerat till ett minimum. Bellman och hans sånger accepterades i dessa kretsars sällskapsnöjen, men hans respekt för de rika var måttlig. Om hans narri någon gång hårdnar till social satir, är det i porträtt av vräkiga börsmagnater i lakejprydda karosser. Han snuddar här vid tonläget i mössornas propaganda mot hatt-finansen. Men de ofrälse appeller till strid mot adeln hade ingenting att säga honom, han följde i stället stockholmsbourgeoisien på flykt från ståndsstridens oro till lugn vid den adelsvänlige kungens fötter. Där fick han sitt levebröd i en lättskött statstjänst. Den har inte satt märken i hans produktion, om man inte vill räkna hans tacksamma hyllningar till monarken. Man har gjort troligt, att hänsyn till smakens förfining efter regimskiftet 1772 är det som dämpat frispråkigheten och nobiliserat figurerna i de senare epistlarna (Blanck). Det är ett estetiskt återtag inför hov och aristokrati motsvarande den politiska fanflykt de högre borgerliga skikten i Stockholm företogo. Men anpassningen var lätt, ty stora offer fordrades inte. De sista epistlarna, som voro den kräsna akademiska kritiken till lags, äro inte mer städade än att deras hjältar supa på krita och tumla i gräset och hjältinnan drar av sig kjolen.

Realismen hos Bellman har blivit mer och mer uppskattad. I sin protest mot förut gällande konventioner kan den kallas borgerlig, men den har överlevt även borgerlig smakkonvention. Dess charm ligger i nyckfullheten. Denna hänger nära samman med att verklighetstroheten ej är

Bellmans egentliga ärende som konstnär. Han fotograferar noggrant, när det behagar honom, ger en annan gång en flyktig antydan och bryter en tredje gång illusionen med en skriande orimlighet eller utplånar den i klärobskyr. Det är lika ofta den psykologiska som den bildliga sannolikheten han syndar mot. Detta estetiska självsvald — som för övrigt kan vara både effektivt och beräknat — bottnar uppenbarligen i samma mentalitet som frigjort hans ämnesval och hans tankevärld. Han är genomgående obunden, utan engagemang. Han har sett gamla värden upplösas och använder dem som leksaker, och något nytt att få fäste i har han ej kunnat upptäcka. Han tar varken fattigdomen allvarligt eller rikedom, varken sjukdomen eller hälsan, varken döden eller livet. Denna frihet har han vunnit i en försvunnen stormakts kvarglömda huvudstad, i ett förvittrande ståndssamhälle utan gripbart hopp om förnyelse.

Bellmans gestalt överskyggar stockholmskildringen, ja, nästan all svensk realism ett halvt århundrade framåt. Långt utanför den egenartade lyriska genre han skapat efterbildades hans konst att skildra en rörlig miljö och berätta om bizarra människotyper. Han blev en ypperlig läromästare i yttre realism. Att tillägna sig hans livssyn visade sig där emot svårt — och farligt. Krass cynism och elegisk översvinnlighet tävlade i att åberopa hans auktoritet. Hans egen poesi behöll en så stark livskraft, att den hindrade nya skott att spira. Det är en utvecklingsgång med många paralleller. Varje stor diktare är ett hinder för nya stora diktare. Har han lyckats restlöst uttrycka en tidserfarenhet, måste väsentligt nya erfarenheter komma till, innan hans övermakt bryts.

Den obrutna lokaltraditionen av bacchanalisk sällskapspoesi inom Par Bricole visar stockholmsborgarna djupt tillfredsställda av Fredmans vilda drift med det normala livets lagar. Den lugnare sällskapsvisa, som döpts till borgerlig, fick sina främsta bidrag av landsortsbor och inflyttade: Franzén, Valerius och Wallin.

De infödda stockholmarnas litterära improduktivitet närmast efter Bellman är i själva verket förbluffande. Deras bidrag till realismens utveckling äro särskilt torftiga.

Inom den grupp, som sammanförts under benämningen »Bellmans fränder», flyttades driften med de småborgerliga stockholmstyperna till scenen. Kyrkoherdesonen från Hedvig Eleonora Hallman gjorde början med parodier och burlesker, föga självständiga gentemot dessa genrens utländska mönster. Någon medkänsla med komikens offer behöver hos Hallman inte ens diskuteras. Själv gjorde han sig möda med att ursäka sina avsteg från »den läckra smaken» med ett svagt hopp att kunna förbättra sederna. När sederna ett stycke in på 1800-talet verkligen förbättrats, gjorde hans styckens oanständighet dem ospelbara.

Borgare tagna på allvar uppträda på scenen, sedan Gustav III 1789 släppt lös den ofrälse animositeten mot adeln och vinddrag från revolutionens Frankrike nått hit. Den borgerliga dramen blev populär, men försöken att lokalisera den till Sverige voro obetydliga och schablonmässiga. Anknytningen till det stockholmska borgerskapet är mycket lös och mera fientlig än vänlig. Dettas läge var inte just ägnat att inge aktning. En krigskonjunktur följdes av bakslag, särskilt märkbara inom industrien. I en borgerlig dram av den infödde stockholmaren Per Enbom

framställs en fabrikör som veritabel blodsugare mot sina anställda. Sympatien för hans offer är desto starkare. Den skriande nöden är i detta stycke, Fabrikflickan, verkligen sedd som ett problem. Skildringens sanningsenlighet har kunnat bestyrkas med fakta om svältlöner och arbetslöshet (A. Strindberg). Snarast är det förvånande, att det sedan årtionden pågående eländet inte förr fått en förstående tolk och nu fick nöja sig med en så dålig tolk som Enbom. Sentimentaliteten kunde bli revolutionär, men den är i Sverige mer än utomlands blottad på konkreta sociala vyer. Vålgörenhet och tårar ursäktas och försona allt. Så är det hos Lidner och i allmänhet även hos hans själsfrände Enbom. »Fabrikflickan» får också ett lyckligt gottköpsslut, och i ett förord bedes regeringen »kasta en medlidande blick» på att studera och lösa den stockholmska fattigfrågan. Inte fullt så ensamstående är antikapitalismen i Fabrikflickan. Det är dock förhastat att fatta stycket som exponent för en avancerad svensk tidsrörelse. När borgarna vid denna tid angripas, sker det så gott som alltid från gammaldags patriarkaliska synpunkter. En av orsakerna till att Thorilds revolutionära entusiasm svalnade så snabbt, var besvikelse över att Stockholms rikemän var dåliga mecenater, och hans demokrati blev därefter konservativt agrar. Enbom blev också en av tidens många bondebeundrare.

Den invandring, utan vilken den höga mortaliteten skulle gjort Stockholm till en död ort, försåg huvudstaden med dess flesta tongivande författare. Bland dem finnas några realister, som förtjäna att kallas mer positivt borgerliga än de infödda. Det betyder inte, att de äro okritiska mot den stockholmska varietetens av borgerlighet. Som främlingar äro de tvärtom skarpsynt ogillande.

Fru Lenngren är den borgerliga realisten framför andra i raden av Stockholmskildrare. Det har i detalj uppvisats av Blanck, och han har också pekat på, vad hon har gemensamt med sin föregångare Bellman och vad som skiljer dem.

Stadens liv gick i samma banor — nedåt — på hennes tid som på hans, men hon såg det annorlunda, i kallare färgton och med skarpere konturer. Han var en produkt av dess kaos, hon kom in i det utifrån och behöll alltid en distans. Utom av kön och temperament är denna distans socialt betingad.

Fru Lenngren var säkert förankrad i »medelståndet» (Franzén). Hon var gift med en ofrälse ämbetsman och hörde därigenom till den medelklassgrupp, som irriterades mest av adelsprivilegierna och i två anlopp, 1789 och 1809, bröt deras band.

Fru Lenngrens poesi om hus och hem förhärliigar borgerliga dygder, men de prisas antingen in abstrakto eller lokaliseras till landsbygden. Prästhemmet har medelklassigt välstånd, som tilltalar henne, och bonden en förnöjsamhet, som hon beundrar. Den stockholmske småborgaren däremot talar hon föraktligt om, vare sig han försöker kravla sig uppåt eller dränker sin fattigdom i ett rus. Huvudstadens rika tillskriver hon idel laster och löjlighet: bedrägliga konkurser och oginhet mot fattiga, äktenskapliga snedsprång, vräkighet och stoltheten att vilja sätta ett von framför besvärande borgerliga namn, von Grossen, von Agio. Så går köpmanskritiken över i den adelssatir, hon så virtuost bedrev. Hederliga

affärsmän ha ingen plats i hennes typgalleri, och skulle man tro »Biographie» och »Mårten Holk» vore bästa vägen till välstånd i Stockholm att sko sig på statens bekostnad. Den gräns hon drar kring sin borgerlighet, lämnar alltså största delen av Stockholm och däribland köpmannavärlden utanför. Hon behöver inte se upp till den, ty hon representerar en grupp, som är större och starkare: ämbetsmännen. Dessutom har hon som immigrerant sin fasta punkt långt borta — trots att hon lyckats övertyga ett århundrade om motsatsen. Att en så nykter människa som fru Lenngren kunde bli rousseauan, har varit svårt att erkänna. Men var kunde aversionen mot storstaden samsas med verklighetssinne bättre än i det osunda Stockholm?

Vantrevnaden, som mötte en landsortsbo i Gustav IV Adolfs huvudstad, har fått sitt minnesmärke i Uno von Trassenberg. Estetisk och moralisk granntyckthet hade hämmat fru Lenngrens satir. Cederborgh generar sig inte för att röra i smuts och snusk. Han berättar om spelhålor, hålldamer och tjuvar. Moralist är han inte. Skildringen roar honom liksom Bellman, men på ett helt annat sätt. Han njuter inte av att klä ut misären utan av att avslöja den. I centrum av det korrumperade Stockholm synar i sömmarna, stå ämbetsmännen. Så fort Uno skrivit in sig i ett ämbetsverk, tar en kollega hand om honom och inviger honom i ett dagdrivarliv på lånade pengar. Cederborgh hörde själv en tid till den massa av unga oavlönade eller svältavlönade extraordinarier, som gick i den dåtida byråkratins cyniska övningsskola. Dit sökte sig rika och fattiga för att vänta på att deras tur skulle komma. Hade de inte pengar att satsa under väntetiden, var de dömda att proletariseras. Uno har det, men tar ändå sin Mats ur skolan. Han drar en lättnadens suck, när han är på väg tillbaka till landsorten. Cederborgh kunde som förmögen bergsmansson väntas ha behagliga erfarenheter av penningmän i Stockholm. Det märks i varje fall inte i hans romaner. I Ottar Tralling får man en glimt från ett advokatkontor: prejeri bakom en mask av högdragen moral.

Den ruskiga och äventyrliga Stockholmsbild Cederborghs romaner ge, skärps av den konstnärliga form, han begagnar. Han skriver pikareskromaner. Men valet av konstform är aldrig godtycklig hos en författare, som höjer sig över hantverkets plan. Lika litet som det är en slump, att den moderna pikareskromanen fick sin första blomstring i renässansens Spanien med dess avsiktomna och oborgerliga samhällsliv, lika naturligt är det, att den svenska realistiska romanen börjar med skälms historier från det nedåtgående Stockholm och dess omgivning.

Hos Cederborghs obetydliga imitatorer från 1810-talet är Stockholm ett verkligt Sodom. Om detta beror på ytterligare moralisk försumpning under kriget och fredskrisen eller på författarnas skandalhunger, är svårt att avgöra (N. Sylwan). Någon konstnärlig landvinning beteckna de inte.

Den estetiska verkan av denna tids sociala desorganisation har man att söka hos romantikerna. I »Opoetisk kalender» lancerades vid 1820-talets ingång ett litterärt program, som var samtidigt romantiskt och realistiskt. De tre huvudförfattarna där, Livijn, Dahlgren och Almquist, ha bidragit till realismens utveckling men mer genom diktning om landsortsmotiv än som Stockholmskildrare. De båda förstnämnda voro inflyttade, den tredje var född i Stockholm men uppväxt på ett gods i Roslagen.

Alla voro ämbetsmän i underordnad ställning och besvärade av sitt beroende. Livijn avancerade senare men tystnade då som diktare. Almquist skötte en av de underbetalda subalterntjänsterna i kansliet så vårdslöst, att han tvangs ta avsked. Dahlgren var präst, varnades av ärkebiskopen för opassande skrivsätt och stannade hela sitt liv som komminister. Vid denna tid började försök att effektivisera och förenkla den överorganiserade byråkratien. Särskilt Almquist är både offer och tolk för denna sanering (Henry Olsson).

Romantikens stora försök att komma tillrätta med problemet Stockholm moraliskt och konstnärligt är Amorina. Liksom Uno von Trasenbergs är det en studie i korruption. En ung man kommer till huvudstaden och får bevittna hjärtlösa bedrägerier satta i system. Men i motsats till Cederborgh, som jovialiskt låter Uno glida ut ur eländet, när det är avslöjat, är Almquist upprörd i sitt innersta, och hans språkrör, Johannes, bryter ut i de vildaste förbannelser mot en anda som förstört honom. Johannes är lustmördare men tycker sig bättre än stadens beräknande skurkar, som köpa och sälja liv för att vinna makt, njutning, guld och ära. De största skurkarna äro två höga ämbetsmän, en adelsman och en uppkomling.

Ämbetsmannasatiren i Amorina kan sättas i samband med riksdagsdebatter om tjänsteindragningar, löneregleringar och korruption. Apologien för Johannes och hela brottslingspsykologien har sin aktuella bakgrund i den höga kriminaliteten och krav på strängare behandling av fångar under fredskrisen efter 1815. Men verklighetens proportioner äro till oigenkännlighet förvridna i Amorina. Samhällets offer och bödlar äro inte människor utan änglar eller djävlar. Almquist gör grotesker med god effekt, när han skildrar Roslagen. En Stockholmsbild, som griper, har han inte kunnat ge. Karikatyren är för överdriven, fantastiken har tappat kontakten med realiteterna. Hat kan utan tvivel skapa realism, men Almquists hat till byråkratien har hållit honom kvar i verklighetsföraktande romantik.

Ämbetsstaden Stockholms förfall har likaledes eggat men försvarat verklighetsstudiet hos de andra realisterna i gruppen kring Opoetisk kalender.

Livijn arbetade på en roman, som skulle låtit en förbenad stockholmsk ämbetsman göras till människa med hjälp av vit magi, men uppgav försöket.

Dahlgren menade sig vara livsbejakare och realist, när han lät stockholmska åldermän, gardister, poeter och älvor dansa en bacchanalisk ringdans i Mollbergs epistlar. Det är en forcerad klassförbrödning i rusets tecken. Att han söker stöd hos Bellman kan inte dölja förkonstlingen. I Nahum Fredrik Bergströms krönika söker han skildra ett nyktrare Stockholm men röjer då sin fientlighet mot börd och rang och borgerlig fåfänga. Bland dimmiga och tillgjorda episoder finns den första utförliga beskrivningen i en svensk roman av expedition vid en boddisk. Prutning och fjäsk för de förnåma satiriseras där i god lenngrensk stil. Men det är undantag. Boken lever på sin skildring av småstad och herrgård.

En stockholmsbourgeois, som inte utarmades av ihållande depression och återkommande kriser, fanns naturligtvis kvar, men den hade inte kraft att upprätthålla en egen litterär stil ovanför sällskapsvisans tids-

fördriv. Självuppgivelsen hade börjat redan på Bellmans tid. Den blev fullständig under romantiken. Långt borta från penningens simpla bekymmer rörde sig den poesi, som på 1820- och 30-talen åstadkoms av två rika stockholmska borgarsöner, Brinkman och Beskow. De voro adlade och spelade grandseigneurroller i den litterära världen. Båda hade erfarenhet av borgerliga sällskapskretsar i Berlin, men de voro oförmögna att skapa något motsvarande i Stockholm. Man kunde kalla dem dåliga svenska kopior av stadspatricieronen, som blev hovpoet i Weimar. De hade följt tidssmaken fram till en romantiskt färgad klassicism, tunn hos Brinkman, braskande hos Beskow. Deras hållning hånar den vanliga föreställningen, att huvudstadsförfattare äro mera verklighetskära än landsortsförfattare. Två småstadsprofessorer reagerade mot deras abstraktioner. Tegnér gav Brinkman fina vinkar, att han var alltför eterisk i liv och dikt. Geijer rådde bryskt Beskow att sluta antikisera och romanisera och i stället ge sig verkligheten i våld.

Fredrika Bremer kom från en borgarsläkt, som blivit rik i Åbo. Som liten fick hon följa sin far, då han tog med sig en stor förmögenhet och bosatte sig som rentier i huvudstaden. Med Stockholms köpmän tycks patron Bremer inte ha beblandat sig. Familjens ambition att leva förnämt gjorde dotterns barndom ytterligt isolerad. Hennes borgerlighet är instängd i hemmet. Stockholm finns inte i hennes böcker annat än som flyktigt sedda, konturlösa gatuperspektiv och fadd konversation i den högre ämbetsmannavärldens salonger. Penningförvärv är något som hon är höjd över. Hennes första roman, Familjen H, presenterar en idealisk husfader, som kallas överste men är fullkomligt absorberad av vården om familjen. En ängslig atmosfär av kvinnobekymmer kring en förlovning fyller första delen, som spelar i Stockholm. Vid familjens utflyttning till landet i andra delens början komma några visiter hos grannar med små friska fläktar. Det är en verkan av författarinnans trivsel på faderns gods i Södertörn, där hennes »inteliv» i ungdomen varit mindre tryckande än i stadsvåningen. De litterära intryck, som starkast påverkade Fredrika Bremer före debuten, ha kommit från Åbo liksom det ekonomiska underlaget för hennes existens. Franzén hade stått hennes far nära där, flyttade som han över till Sverige och gav dottern hennes första ideal. Hela hennes miljö är ett stycke landsort inflyttad i huvudstaden. Stockholms materiella och andliga regeneration fick hon senare bevittna och delta i, men den kom efter det hon börjat sin bana. För att förstå hennes ursprungliga förutsättningar måste man uppsöka borgerliga landsortskretsar, som vid 1800-talets början voro solidare och mer självmedvetna än den stillastående och byråkratiska huvudstadens bourgeoisie.

Två inbördes mycket olika författare enas på 1830-talet i att odla historieromantik på det närmaste förflutna i Stockholm. Almquist gjorde i Drottningens juvelsmycke Gustav III:s hovliv ännu bizarrare än det var i verkligheten. C. A. Hagberg arbetade på en roman, som skulle skildra solitt köpmansliv vid sekelskiftet. Han var dotterson till en lärftrahandlare och hade alltså den erfarenhet av genuin stockholmsk borgarmiljö, som Fredrika Bremer saknade. Men han var son till en efter dåtida förhållanden ovanligt ambulerande prästman och var själv mitt inne i en akademisk karriär vid landsortsuniversiteten. Han inhiberade vad man kallat vår första stockholmsroman, och man har gissat, att han

»Statistik öfver städerna i Sverige 1828», som här kommer att användas som huvudkälla, skriver C. af Forsell 1831, att de svenska städerna i många fall »äro att anse blott som jordbruksidkande byar». Forsell vill dock finna en ljusning tack vare skråväsendets inskränkning. Utan denna optimism hade Hyckert 1817 hävdadt, att blott 46 svenska städer kunde kallas »verkliga», de andra 41 borde benämnas »jordbruksstäder». Samtidigt beräknades i Statistisk journal, att städernas jordinnehav per stadsbo var 5 kappland, »tillräcklig jord till en människas tarfliga utkomst». Redan 1785 låde Fischerström utropat: »De fleste upstäder, hvad äro de väl annat än vackra bondbyar, eller landtmannens värdshus.» Hur städernas jordegendom fördelade sig på olika grupper av befolkningen, är ej utrett. Stickprov synas ge vid handen, att jordbruk ingick i alla typer av stadshushåll.

De minsta städernas lantlighet är ett stående tema i skönlitteraturen. Början gjorde Bellman i sin dikt om svinet i Södertälje magistrat och Wallenberg i notiser om stapelstaden Kungsbackas storartade handel med grannsocknarna. Småstadslantligheten behövde ej ses från stockholmsk eller göteborgsk synvinkel för att befinnas komisk. Per Tham, som inte imponerades av Stockholm, anmärkte på att Torshälla med färre invånare än hans stora by Borna fick hålla egen riksdagsman. Rousseauanen Fischerström, som med rörelse bevittnade intimiteten mellan människor och djur på en lantgård, ondgjorde sig över kreaturens närgångenhet på Strängnäs' gator.

Som ett »ingenting», en ännu sämre kopia av det dåliga Stockholm, avfärdas en bergslagsstad av Cederborgh, uppvuxen på en bruksherrgård nära det lilla Lindesberg. Den nonchalanta överlägsenhet, den brist på inlevelse, som är den cederborghska realismens grundfel, är mest störande i hans småstadsskildring.

Småstädernas litterära anseende blev inte bättre under romantiken. Det första romantiska romanförsöket, Livijns Lifbergs lefverne, gör narr av litteraturälskande potentater i en lilliputtstad. Det var sin egen uppväxtmiljö Livijn därvid lät schavottera. Hans födelsestad Skänninge kan tjäna som typ för jordbruksstäderna. Den och flera landskommuner på Östgötaslätten voro jänmstora i invånarantal och åkerbruksareal.

Att romantikens kälkborgarsatir, som Livijn representerar, skulle finna ett tacksamt fält i städer av Skänninges typ, är blott vad man kan vänta. Men romantikens upptäckt av de små livsförhållandenas värden kunde man också vänta tillämpad på svenska städer. En av de ytterligt få ansatserna i den riktningen finns hos Thorild, som i Kritik över kritiker drog en lans för en småstadsborgmästares rätt att bli tagen på allvar, när han skrider över sina domäner i nattmössa. Men denna tillämpning av gradationsläran är alltför uppsluppet raljant för att kunna anföras som bevis på ärlig uppskattning av stadsidyllen. En lika tvivelaktig äreräddning gav Dahlgren de små jordbruksstäderna, när han lyckönskade prästerliga stockholmskolleger att ha fått pastorat i t. ex. Södertälje eller Enköping på 1820-talet.

När man kommer över till de efterromantiska realisterna på 1830-talet, visar sig den negativa inställningen fortfara. I Familjen H finns en episod, där småstadsfåfänga förlöjligas. En av överstefamiljens grannar på landet vill imponera med fina bekantskaper och frågor, om överstinnan inte

känner en namngiven rik borgare från Norrtälje. Svaret blir nej, och frågerskans häpenhet gör henne komisk i författarinnans ögon. Inte ens den milda Fredrika Bremer kunde undandra sig tidens gängse jargong — fast hon själv var sondotter till en rik landsortsköpmän.

Ett annat i sin naiva omedelbarhet ovanligt belysande exempel kan hämtas ur Knorrings Illusionerna. På sin resa från sin mormors ensliga gods ut till stora världens härligheter kommer den unga Ottilia först till »***-köping». Hon darrar av glädje över att äntligen få se en stad, hennes fantasibegrepp om en sådan är skapat på bilder från Sydeuropas sjöstäder. När hon får se idel röda träkojor, börjar hon skratta. Den första av hennes illusioner har gått till spillo. Resvagnen kör vidare.

Den lyxbetagna godsägardotterns förakt delas av en borgerligt-moralisk skribent som Wetterbergh, uppvuxen i en medelstor landsortsstad. »Skråköping» blir för honom inbegreppet av småaktig och avundsam privilegiehögfärd. Wetterbergh var en tid läkare i Östersund, Jämtlands enda stad, om vilken det i landshövdingeberättelsen 1828 säges, att den kan anses som »en stor by». Det har visats att bl. a. en grotesk brist på hantverkare i Östersund givit Wetterbergh stoff till hans skråfientliga tendensnoveller i Aftonbladet (Kjellén). Ännu hos honom hindrar överlägsenheten uppkomsten av en småstadsskildring, som kan kallas realistisk. Hur svårt det var att lägga bort de nedlåtande laterna, märker man också i »Det går an». Medkänslan med Sara Widebäcks sorger och bekymmer i Lidköping gälla en konstruerad undantagsvarelse, som med största omsorg lösgjorts ur sin miljö.

Jordbruket i städerna är en av orsakerna till att de egentliga borgarna utgjorde en liten minoritet inom stadsbefolkningen, omkr. $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$. Det framhölls ofta som en svensk egenhet och svaghet, av Hyckert, Forsell och av den medelklassvänlige adelsmannen Björnstierna i hans social-ekonomiska skrifter på 1830-talet.

Fast borgarnas andel i befolkningen var större ute i landet än i Stockholm, äro de absoluta talen ytterst anspråkslösa. I de båda största landsortsstäderna Göteborg och Karlskrona kom borgarståndet över tusentalet manliga medlemmar, men stannade långt under denna siffra i de flesta medelstora 1828. I de minsta får man räkna tiotal.

Den enhetligaste men fattigaste gruppen inom borgerskapet var hantverkarna. De märktes mest i småstäderna och behandlas därför här i samband med dessa. Utspridda på landsbygden, där ståndssamhället alltid måst tolerera de vanligaste slagen av hantverkare, bodde 1829 de flesta: 8,300. Inte fullt 6,000 bodde i städer. Gruppen var alltså inte stor, och lättnader i skråtvänget försvagade den. Det skedde dels genom att bönhasjakten blev allt mindre effektiv och dels genom att liberalare villkor vid beviljandet av mästarbrev framtungos. Ökning i antal var från mästarnas synpunkt en försämring. Arbetsförhållandena voro små och trånga, eller om man så vill idylliska. Gesällerna voro ett tusental färre och lärpojkar ett halvt tusental flera än mästarna. Därmed sammanhänger, att arbetarna på gammaldags manér kunde bo och äta hos arbetsgivaren. Blott i enstaka yrken och i de större städerna förekom så stort arbetarantal, att de patriarkaliska relationerna mellan mästaren och hans anställda lossnade.

Den svenska hantverkarklassen under skråväsendets slutskede är stum i skönlitteraturen. Även om den kunnat komma till tals, skulle den inte talat medelklassens språk. Inte heller blev den typiska hantverkaren någon idealgestalt i högre kretsars medelklassdemokratism såsom bonden blev. Jordbruksarbetet uppskattades, annat kroppsarbete var nästan genomgående föraktat.

Bellman intresserade sig för avsigkomna stockholmshantverkare av krogundernas typ, men han intresserade sig inte för deras yrken annat än möjligen för att få dekorativa emblem (Afzelius). Mycket mer än en dekoration i en landskapsbild är inte ens den frejdigt arbetande smeden i episteln nr 39. I tidens sällskapsvisor och roll-lyrik figurera stereotypa yrkesmän utan personligt liv (Hasselberg). Ett lysande undantag är Wallins Smeden, men betecknande nog är hans smed en lanthantverkare — liksom Bellmans verkar det. För övrigt äro upplysningsmän och romantiker anmärkningsvärt ense om att låta hantverkaren försvinna i en på avstånd sedd massa av småborgare, någon gång ömkad som offer för aristokratiskt övermod men oftast föraktad som inkarnation av självgod trångsynthet. Så gör Kellgren i Smeden och bagaren (av Wessel), Lenngren i Hans nåds morgonsömn och Atterbom i Lycksalighetens ö.

Schablonen och föraktet bröts av Blanche, dock först sedan andra författare med andra motiv gjort realismen hemtam i svensk litteratur. Säregna omständigheter samverkade att göra honom till skaparen av några individuellt levande hantverkarporträtt. Han hade vuxit upp som son till en hovslagarmästare i Stockholm och var förtrogen med en miljö, som han skildrar på följande sätt: trygga mästare och trogna gesäller fraternisera och avvisa stolt frestelser från överklassen. Det är en naiv idealisering av en verklighet, där nytt och gammalt blandas. Blott i Stockholm och på få andra ställen funnos förutsättningar för så självmedvetna hantverkare, och där de existerade, berodde det på att de voro på väg från hantverksdrift i vedertagen mening till modernare företagsformer. Det skymtar också hos Blanche, att de hantverksmästare han känt delvis upphört att arbeta själva i sina verkstäder (Lamm). De kunna räknas till medelklassen, men detta just därför att de voro undantag inom hantverkarklassen. Självt hörde Blanche till medelklassen i högre grad och på annat sätt. Han var blott fosterson till hovslagaren, var oäkta son till en präst, och faderns förmögenhet förde honom över i de bildades krets och gjorde det möjligt för honom att leva ett oberoende liv.

Liksom Blanche har Almquist skapat hantverkare efter sitt eget beläte, och han har svårigen som den förre kunnat vara omedveten därom. Titelgestalten i Målaren bedriver ett yrke, som efter särskilt tillstånd fick utövas på landsbygden, och Sara Videbecks ekonomiska emancipation är tänkbar hos en skråmästardotter. Men Sara är ett underligt melanting mellan över- och underklass och målaren en romantisk drömmare.

Det »handlande borgerskapet» i landsortsstäderna räknade 1828 något över 5,000 medlemmar. De höjde sig väl inte alla över hantverkarnas förmögenhetsnivå men betraktade sig av gammalt som en överklass i förhållande till dessa. Den forna motsättningen mellan de båda största borgargrupperna hölls alltså vid liv. I sin egenskap av konsumenter voro köpmännen benägna att lätta på skråtvånget. Men sammanhåll-

ningen är snarare ett tidsdrag. Köpmännen hade liksom hantverkarna hotade privilegier att bevaka.

Såsom ett bihang till köpmännens socialgrupp kan man betrakta de industriella företagen. Fabrikerna ägdes ofta av köpmän. Frånsett några få orter hade landsortsstäderna på sin höjd ett par »fabrikörer» var. År 1818 bodde i Stockholm $\frac{2}{3}$ av hela antalet, som var 620. Lika stor roll industrien spelat för opinionsbildningen fram till 1760-talet, lika tyst blev det sedan kring den — utom att man klagade över dess förfall.

Tvånget och frestelsen att acceptera aristokratiska värdenormer voro givetvis avlägsnare för småstädernas borgare än för huvudstadens. Därtill kom, att de mindre städerna varit tillbakasatta under merkantilismen, som avsiktligt koncentrerade handeln till de större. Man finner därför många småstadsrepresentanter på mössornas sida i 1760-talets ståndsstrid, och de voro med om att rasera adelns sociala ledarställning under Gustav III. Men de klamrade sig fast vid sina egna företrädesrättigheter och räknades av liberaler på riddarhuset som riksdagens reaktionäraste grupp under Gustav IV Adolf och Karl Johan. Brukspatronerna, som gjorde ståndets majoritet liberal på 1830-talet, släpptes in mot de flesta småstadsombudens vilja.

Landsortsstäderna rymde liksom Stockholm vid sidan av borgarna andra element, som kunde ingå i en medelklass. Sammansättningen var olika i olika städer. Avskiljer man de minsta, där jordbruk, hantverk och lokalt begränsad handel bestämde livets gång, kan man fördela dem på tre typer: lärdomsstäder, förvaltningsstäder samt industri- och handelsstäder. I ett par större städer blandades dessa typer, och bättre förutsättningar funnos då för uppkomsten av en medelklasslitteratur än i Stockholm. Åbo och Göteborg voro de bäst lottade. I allmänhet voro däremot stads-typerna på ett egendomligt sätt renodlade.

Det är lämpligt att först ge exempel på städer, där borgerliga näringar bedrevos — eller bedrivits — någorlunda livligt men inga lärda institutioner funnos.

Industriens nedgång efter merkantilismens bankrutt drabbade hårdast hattarnas skötebarn Alingsås. Fabrikanterna och deras arbetare var 1828 tillsammans 47. Adel fanns till ett antal av 16. Sophie von Knorring hade släktingar bland dem och gjorde besök där. Hon har valt Alingsås till skådeplats för ett borgerligt rührstück, Tante Lisbeths nittonde testamente. Inga fabriker men kor och en mönsterträdgård omtalas. Huvudfigurerna äro en otroligt ädel borgmästardotter, som fått klassisk bildning av en släkting från utlandet och förälskat sig i en resande jurist. Men borgmästaren vill inte ge sin dotter åt friaren, som blivit fattig. Då får denne pengar av en lustig gammal adelsdam, som slagit sig ned i staden. Hon är den enda levande gestalten i romanen. I ett förord till sin bok formligen smädar fru Knorring småstaden och upphöjer herrgårdslivet. Sett med hennes ögon är Alingsås en håla, där bildning och frisinne komma utifrån.

Bättre tur hade 1700-talets industriuppmuntran med järnmanufakturerna i Eskilstuna, som inte alldeles förföll under de svarta åren kring sekelskiftet. Men då växte Törneros upp där till en exklusiv lärd, som vid sina besök i barndomsstaden vändades under obildad välfägnad och

skulle ha velat göra ett avskilt lärdomskvarter av prästgården och sin mors hem.

Ett centrum för den inre handeln hade länge Borås varit. Dess efter svenska småstadsförhållanden talrika köpmanskår var av gammalt utrustad med särskilda fri- och rättigheter. Den förekommer i litteraturen vid agrarskedets början och dess slut, men får ingen smickrande belysning. En episod i frihetstidens ståndsstrid, som utspelades vid Borås, har fått en försmädlig glorifiering i Rudbecks Boråsiad. Där framställas stadens pampar parodiskt som heroiska hjältar. När den liberala företagsamheten nått Borås, blev stadens borgare hudflängda av Sommelius.

Norrköping blev under detta skede landets främsta textilstad, med nära 10,000 invånare och tiondelen av dem sysselsatt i industrien 1828. Dock berodde ledarställningen inte på att produktionen steg. Denna sjönk i stället från 1760- till 1790-talet, men den sjönk mindre än Stockholms. På tidens skönlitterära karta är Norrköping en vit fläck. Leopold tillbragte en del av sin barndom där, sedan hans far flyttat dit från Stockholm. Han blev vår sadelfastaste rationalist, och det är lockande att gissa på ett samband mellan hans livssyn och hans tidigaste miljöer, men det lär bli svårt att visa; andra faktorer bestämde hans utveckling. Den förde honom på tidens vanliga bildningsväg genom lärdomsstäder och adelshus upp till hovet. Han svärmade eller låtsade sig svärma för landsbygden och prövade på att bo i Linköping, som hade en litterär miljö utan motsvarighet i Norrköping. En romantikers, Dahlgrens, barndomshem flyttades också — för en tid — till Norrköping. Om man inte kunde räkna ut med hjälp av hans biografi, att inledningen till Nahum Fredrik Bergströms krönika spelar i industristaden Norrköping, skulle man inte kunna ana det. Boken börjar med hyperromantisk erotik mellan två grannbarn. Den svävande lokaliseringen är ersatt av konkret miljöteckning, när turen kommer till Dahlgrens skolstad Linköping.

Några kuststäder i söder kunde glädja sig åt verkligt uppsving tvärs genom depressionstiden. Malmö började på 1700-talet sin marsch förbi de egentliga småstäderna och hade 1825 tagit Gävles plats som femte stad i riket. Köpmansdynastier som Bager, Suell och Falkman dominerade generation efter generation stadens ekonomiska och kommunala liv. Självkänslan hos en idérik storföretagare tog sig excentriska uttryck hos Haquin Bager. Ett av dem var hans ökända pekoralistiska poesi. Den är ett mått på diskrepansen mellan borgerligt välstånd och borgerlig obildning i 1700-talets Sverige. Det behövdes en finanskrasch med politiska komplikationer för att en Malmöborgare skulle bli hyllad av en stor skald. Malmö diskonts fall 1817 gav Tegnér tillfälle att demonstrera mot Karl Johan med klagan över skånsk fattigdom. Han gjorde det i en gravdikt över Malmömagnaten Frans Suell; något annat än välgörenhet kunde han ej finna på att prisa den döde för. För övrigt har han betygat förakt för både affärer och andligt liv i Lunds större grannstad.

Ännu bättre än Malmö red Ystad ut fredskrisen, och ett par köpmän, som blivit rika under de stora krigen, grundade 1830 Sveriges första helt privata bank (Karin Kock). En av dem inredde 1815 en teatersalong åt sig — av lika liten betydelse för uppkomsten av en svensk borgerlig dramatik som allt annat dåtida svenskt teaterintresse. Stadsförmögenheterna emigrerade till storgods utan att lämna efter sig något annat spår i skön-

litteraturen än en sedesatir på alexandriner från 1790-talet, Ystadiaden, som hånar simpelt nöjesliv och lurendrejeri.

Ett tredje sydsvenskt undantag från den ekonomiska tillbakagången var Karlshamn. Välståndet där hade ungefär samma betingelser som i Ystad. Thomander växte upp i Karlshamn och blev informator och vän i huset hos grosshandlaren J. U. Winberg. I en hyllningsdikt skildrar han Winbergs hem som en mötesplats för döda och levande skaldar; Shakspeare lästes där, och Tegnér och Atterbom hade varit husets gäster. För att rätt kunna värdesätta detta litteraturintresse behövde man veta bl. a. i vilken grad Thomander varit mottagande eller givande. Därför att fallet är så ovanligt, förtjänar det noteras.

Tre originella författare med borgerliga drag kommo från små kuststäder i utkanter av det svenska riket: Franzén och Runeberg från Österbotten och Emilie Flygare-Carlén från Bohuslän. Intetdera är en tillfällighet. Ekonomiskt uppsving hade satt båda dessa landsändar i rörelse. Finnarnas barndomsintryck betydde dock obetydligt i jämförelse med deras omprägling i Åbomiljön. Fru Carlén är ensam om att komma direkt från en olärd småstad till litteraturen. Sillfiskets säregna förhållanden motivera emellertid att placera henne på övergången från städer till landsbygd. Hennes insats kom dessutom sent. Den kan ej rubba den slutsatsen, att renodlade handels- och industristäder varit betydelselösa vid den svenska realismens uppkomst.

Ämbetsstädernas grupp har i toppen Karlskrona, som var rikets tredje stad, före Norrköping, fram till 1840. »Militärstaten» utgjorde $\frac{1}{6}$ av dess 12,000 invånare 1828. Handelsflottan var svagare än Karlshamns och borgerskapet var, som upprepade klagomål visa, beroende av statsleveranser. Militären dominerade och inom den adeln. En medelklassmentalitet måste ha ytterligt svårt att manifesteras sig i detta samhälle, kritik av borgerligheten desto lättare. Denna kritik har, om än socialhistoriskt intresse, ingen betydelse för den litterära utvecklingen (A. Strindberg). Mycket belysande för bildningsintressets förlamning i en landsända utan egna högre skolor är, att Karlskrona län, som hade den starkaste folkökningen mellan 1751 och 1825, hade det lägsta procentuella antalet universitetsstuderande 1815.

Den ännu mera utpräglade garnisonsstaden Kristianstad skulle man också kunna lämna ur räkningen, om den inte på 1820-talet blivit hovrättsstad och tack vare detta kommit att en tid hysa Fredrika Bremer, som var svägerska till en hovrättsjurist. Vad vistelsen där uträttade, var dock blott att väcka till liv oklara romantiska stämningar hos henne. Det berodde dels på hennes lärjungeskap till lärdomsskolans rektor, dels på hennes vänskap med en högaristokratisk sjukling på ett gods i trakten. Bättre kan inte en småstads brist på självständig profankultur illustreras.

Den äldre hovrättsstaden Jönköping har större intresse. Stadens liv behärskades in på 1800-talet fullkomligt av hovrätten. Spannmålshandel, Göta kanal och industri stärkte sedan borgerskapets ställning, men denna förändring kunde ej bryta den byråkratiska hegemonien. Göta hovrättsjuristkår har försett vår litteratur med flera namn. Frihetsidéer ha trivts där, men de kunna knappast kallas borgerliga. Snarare tycker man sig urskilja en tradition av agrar demokratism. Svärmeriet för bonden på Gustav III:s tid fick två av sina första betydelsefulla poeter från Jönkö-

ping: Adlerbeth d. ä. och N. L. Sjöberg. Båda ha sjungit den enkle lantbrukarens lov. Adlerbeth, som var assessorsson, företräder den typ av ämbetsmän, som blev godsägare. Hans bondebeundran hindrade honom inte att försvara adelns jordprivilegier mot Gustav III 1789. Adelsliberalismen från 1700-talet bevarades i troget minne av Crusenstolpe, vars far och farfar varit knutna till Göta hovrätt. Medan han prisade den adliga byråkratins forna förtjänster, angrep han frenetiskt penningens nya överklass. En rätlinjigare liberal var Wetterbergh, son till ett hovrättsråd i Jönköping. Fadern, som var litet av en ofrälse demokrat, och hela hovrättsmiljön ha uppenbarligen betytt en del för sonens inriktning (Warburg). Det mest frappanta i Wetterberghs utvecklingsgång är emellertid, att hans opposition mot ståndssamhället på fyrtioalet gick över i kritik av kapitalismen. Från början är dryg borgerlighet och uppkomlingsfasoner det han skildrar bäst. Någon betydande realist var han inte, och födelsestadens andel i hans abstrakta människogalleri är svår att bestämma. Under de år Jönköping industrialiserades, växte Viktor Rydberg upp där. Han var son till en fattighuskund, han har ägnat en hätsk skildring åt stadens fattigvård och var borgarfiende 1848. Borgerlig blev han — för en tid — i Göteborg. Man kan sålunda inte säga, att hovrättsstaden Jönköping varit hård för någon medelklasskult och än mindre att den inspirerat medelklassrealism.

De civila, juridiska och militära ämbetsmännen i övriga landsortsstäder voro så få på varje ort, att deras situation närmade sig ståndspersonernas på landsbygden, om inte ett bildat borgerskap omgav dem.

I Falun, inlandets största stad näst Uppsala, kände sig Järta hemma och uthärdade där några år efter det han avgått som landshövding. Med sitt förakt för det adelskap han försmått kan han räknas som medelklassens representant, men just under avskildheten i Falun utvecklade han sig till konservativ lovprisare av ett samhälle med bönder och byråkrati till huvudelement.

Ämbetsmännens isolerade liv i småstäder träder oss till mötes i romaner av Fredrika Bremer. I Grannarne är en läkares äktenskapsidyll strax utanför en stad ett litet bihang till herrgårdsskildringen. I Hemmet är en lagmans hus skådeplatsen för glada och sorgliga familjehändelser, som med få undantag lika väl kunnat utspelas på landet. Undantagen äro, att husfadern har arbete borta, att en assessor brukar göra visiter och att ett vårdslösat grannbarn omhändertas. Lokala särdrag ha mycket litet intresserat författarinnan, när hon hämtade romanstoff vid sina besök hos släkt och vänner i Kristianstad och andra landsortsstäder. Hon har med full avsikt koncentrerat sig på familjeproblemen, därav romanens namn. I Hertha hålla det patriarkaliska hemmets väggar däremot på att sprängas. Denna tendensromans konflikter med eko av amerikansk diskussion äro emellertid andra och modernare än de, som i det svenska småstadssamhället före 1800-talets mitt voro typiska.

* *

*

Den enda litterärt produktiva typen av landsortsstad i Sverige före 1800-talets mitt är lärdomsstaden. Men det är på förhand klart, att be-

svikelser måste möta även där, när man söker medelklassmentalitet och modern realism.

De minsta gymnasiestäderna med en folkmängd kring tusentalet höjde sig föga över de egentliga jordbruksstädernas nivå och delade dessas komik. Högskolestäderna voro eller blevo däremot ganska stora efter svenska förhållanden. Uppsalas folkmängd överträffades vid 1800-talets början icke av någon uppstad, och Lund växte under det följande halvsekle så snabbt, att de båda universitetsstäderna innan järnvägsbyggnadet började voro de största inlandsstäderna (Heckscher). Men hela serien av lärdomsstäder, utom ett par vid kusten belägna, hade i sin närhet större städer, vilka gått förbi dem som centra för näringslivet, administrationen eller bådadera. Det kunde vara en redan månghundraårig undervikt, som den mellan Uppsala och Stockholm, eller en relativt ny, som den mellan Linköping och Norrköping. Ett tredje sådant motsatspar var Lund och Malmö. Mindre påtaglig var divergensen, men utvecklingstendensen var dock tydlig i förhållandet mellan Skara och Mariestad, Strängnäs och Nyköping. Havets och insjöarnas dragningskraft hade kommit Växjö att överflyglas av Karlshamn och Jönköping, medan Västerås' gynnsamma kommunikationsförhållanden ej räddat det från att distanseras av kopparstaden Falun. Tack vare sitt kustläge behöll Kalmar en viss blomstring, men hade ej kunnat hävda sig mot Karlskrona. Blott två uppåtgående och centralt belägna kuststäder hade på 1600-talet försetts med gymnasier, Göteborg och Gävle, det senare utan att vara stiftsstad. När Stockholm, som var så uppseendeväckande vanlottat på bildningsanstalter, 1667 miste sitt gymnasium, fick Gävle det. Stockholm var utan till 1821, likaså Visby, fastän biskopssäte. Längst i norr och öster inom 1700-talets svenska rike var inkongruensen mellan andlig och materiell stadsorganisation mindre påfallande. Sundsvall hade inte gått om det lilla Härnösand — vars väldiga glest befolkade stift dock inte kunde göra någon nämnvärd kulturinsats. Det stilla Borgå hade ärvt sitt gymnasium från det livligare Viborg. Åbo lade ekonomiskt uppsving till sin akademiska tradition och torde ha varit den svenska landsortens viktigaste borgerliga kulturcentrum fram till 1809.

Kyrkliga centra, uppvuxna på urgamla marknads- och kultplatser i medeltidens agrarsamhälle, hade under protestantismens glanstid fått sin bildningsverksamhet organiserad i de äldsta gymnasierna. De ha ofta och med all rätt kallats präststäder.

En mycket stor del av gymnasisterna voro själva prästsöner. Välsituerade lekmän på landet och även i städerna anordnade privat undervisning åt sina barn oftare än prästerna. Adelssöner voro rena undantag på skolbänkarna på 1700-talet, och en påtaglig ökning från början av 1800-talet kunde ej göra dem tongivande i kamratlivet. Jämte prästerna släppte bönderna till den största lärjungekontingenten. Bondsönerna studerade i regel till präst och kunde naturligtvis ej göra något motstånd mot den kyrkliga idealbildningen. Stadsbor i blygsamma villkor anlidade lärdomsskolor och även gymnasier i ett antal, som ej synes ha varit lågt, om man tar hänsyn till stadsbefolkningens litenhet. Men stort kunde detta borgerliga inslag inte bli. Så underströk rekryteringen skolornas klerikala prägel.

Kommande från prästhem och obildade lanthem slog sig massan av

skolpojkar ned i enkla hantverkar- eller småhandlarhem. Hem är egentligen ett missvisande ord, ty man bildade matlag med övervägande egen skaffning i kasernliknande djäknekvarter. Av matlagen hystes och beispisades åtminstone i Växjö, Linköping och Skara de fattigaste kamraterna; de fåtaliga välmående borgarna ha tydligen ej räckt till för ett system med kostdagar. Slagsmålen med gesäller är den mest omtalade beröringen med stadsbor utanför skolans avskilda värld. När man bedömer detta vittnesbörd om klassfiendskap, bör man göra klart för sig de numerära styrkeförhållandena i de små samhällena. Djäknar och gymnasister voro mångdubbelt flera än gesäller och lärpojkar. De förra kunde räknas i hundratal, de senare blott i tiotal. Det ger en föreställning om det borgerliga elementets svaghet i de mindre lärdomsstäderna.

Skolans kyrkliga ursprung och uppgift förde med sig lärarnas rätt att på fördelaktiga villkor söka prästerliga tjänster. Efter ett tiotal år eller fortare kunde de hoppas att få pastorat och begagnade i regel denna möjlighet, såvida de ej dessförinnan som teologie eller »äldsta» lektorer fått prebendeförsamlingar. De kommo därför att betrakta sin skolverksamhet som station på vägen till livsmålet: en lugn tillvaro på ett lantligt kyrkoherdeboställe. De stodo sålunda under bannet av tidens allt överskuggande agrara idealbildning. Utan tvivel har denna inriktning väsentligen bidragit att minska gymnasiernas självständigt kulturskapande kraft. De som stannade livet ut i skolstäderna, voro ofta original, som inte ville eller kunde fullfölja den gängse kyrkliga karriären. Herdaminnena registrera öppet eller i omskrivningar deras ålderdoms martyrium.

Mot upplysningens strävanden att sekularisera och modernisera undervisningens mål satte kyrkan ett verksamt motstånd. Under romantiken gynnades detta motstånd av tidens idéliv. Samröret mellan kyrka och skola kändes väl på många håll som ett missförhållande, men systemet stod obrutet fram mot 1800-talets mitt.

Det enda profana bildningsmoment, som prästskolan obetingat accepterat och till sist kom att rent av försvara, var de klassiska språken och de glimtar av antik kultur deras studium kunde ge. För upplysningsmännen var detta en dödsvikt. Den romantiska humanismen sökte däremot levandegöra antikstudiet även på skolstadiet. För romantisk filosofi och estetik framstod det antika kulturarvet som en skolning till utåtvänt verklighetsstudium. Ett sammanhang mellan antikiserande och modern realism kan någon gång iakttagas, men mer frappant är dock, att vanan vid och vördnaden för klassiska litteraturformer motverkat den omedelbara kontakten med nutidslivet.

Den minsta gymnasiestaden var Strängnäs, som inte kommit upp till tusentalet invånare på 1820-talet. Storleken skilde den inte från de föraktade jordbruksstäderna. Domkyrka och skola behärskade den yttre stadsbilden och inte bara den. Inga profana institutioner grumlade stiftsstyrelsens ledande ställning. Ingen adelsman var bosatt i staden 1825. Antalet handlande var summa 6, en mindre än de 7 lektorerna. Fischerström sökte 1785 förgäves en fabrik, som enligt uppgift förr funnits i staden, och menade, att Strängnäs inte skulle kunna existera utan krögeri och djäknar. Decennier efter sin död nämnes i Stockholms Posten en vital biskop, Serenius, som initiativtagare till de små förändringar i

Strängnäs, vilka voro värda att tala om. Serenius inrättade bland annat ett naturvetenskapligt lektorat. Som mösschef på 1760-talet företrädde han en medelklassideologi, men dess kärna var ortodox klerikalism.

Strängnäs' största litterära namn äro Nicander och Vitalis. Nicander var son till en av de fåtaliga lärare, som pensionerades i sin syssla och inte med pastorat. Sonen borde om någon vara impregnerad med den lärda småstadens anda. Man finner honom motta brev på latin från sin vän latindocenten Törneros, och det mest detaljrealistiska han skrivit är hexametrar fulla av vardagsord mitt i en Italiaskildring, som f. ö. är glattslipat intetsägande. Men vid ett besök, som han och Törneros gjorde i gymnasiebiblioteket i Växjö, visade han en komisk fasa för digra folianter. I själva verket hade han tidigt lösgjorts från Strängnäs miljö. Hans pensionerade far fick sin prästerliga idyll hos sin svärfar på landet. Själv gjorde han lycka på herresäten, först som informator och sedan som parasiterande konstnärsvän, till dess hans poesi och världens tålmod sinade. Fädernestaden spelar en roll i hans poesi blott tack vare sin andel i Sörmlandsbygdens adliga och furstliga sägenarv — i »Gyllenhjelm». Hans lilla litterära insats är en avveckling av allt det djärva i romantiken och ligger på samma linje som Beskows tama klassicism. Hans personliga öde är ett exempel på en liten lärdomsstads oförmåga att hävda sig mot mellansvensk adelskultur.

Vitalis gjorde narr av sin vän Nicanders kryperi för höga herrar. Hans egen självkänsla var den ömtåliga proletärens, vilket redan Geijer insåg. Han var fattigare än det fattiga genomsnittet på ett dåtida svenskt gymnasium, och hans ömtålighet och stolthet är bestyrkt redan från tidiga år. Han är realist, men inte borgerlig realist. Han trivs inte i någon miljö och är hans poesi någon gång socialt konkret, så är det för att konfrontera romantisk utklädnad och prosaisk futtighet (Böök). Vi veta inte, om han upptäckte futtigheten redan i Strängnäs. Om hans skolstad inte hjälpt honom att bli en enstöring, har den i varje fall inte hindrat honom bli det.

Törneros' brev ge oss en enastående möjlighet att registrera en romantisk lärds syn på den stad, där hans lärdom grundlades. De vittna inte om någon stark lokaltradition. Hans omdömen om den generation av präster och skolmän, han sett som barn, äro kyliga om inte hätska. Kort och övergående trivdes han i Strängnäs, sedan akademiska vänner utövade värdskap vid hans genomresor. Med hans avsmak för de välmenta kalasen hos borgare i Eskilstuna tävlar ironien mot det långvariga ätandet på ett prästmöte i Strängnäs. Sin varma hembygdskärlek odlade Törneros på herrgårdar och i prästgårdar, där blommade hans fina och småtrevliga skildringskonst.

Som tvåa bland gymnasiestäderna nedifrån räknat kom Skara. I skuggan av det blomstrande Göteborg förde Västergötlands små städer en anspråkslös tillvaro. De trängdes om den obetydliga omsättningen i en bygd, vars jord drevs säreget gammalmodigt fram till slutet av 1700-talet. På ett delvis naturligt, delvis konstlat sätt hade stadslivets funktioner uppdelat sig mellan dem: industri i Alingsås, lanthandel i Borås och sjöfart med värmländska spannmålskonsumenter i Vänerstäderna. Skara hade upphört att vara administrativt centrum i det län, det givit namn, och renodlats till präst- och skolstad — om man frånser, att den

tillsammans med länets övriga städer låg i tätén bland jordbruksstäderna. Liten och trång kallas den vid 1700-talets mitt av en lokalpatriot med originella vyer, Sven Hof. Det ekonomiska uppsving, han tyckte sig skönja, ersattes av ny tillbakagång. Uppgifter, som belysa den och dess verkan på skolan, ha samlats av Beckman. När invånarsiffran under 1800-talets första år överskred tusentalet, innebar det, att ungefär var tredje manlig Skarabo då var en skolpojke. Prästhem släppte på 1700-talet till 40 % av eleverna.

En av prästsönerna vid gymnasiet i Skara var Kellgren. Hans äldsta bevarade dikt gör narr av något slags bal hos en handlande där. Hans sarkasmer lära ha varit fruktade redan under skoltiden. Han kunde inte komma fort nog till Åbo universitet. När han sedan på väg till den lockande huvudstaden besökte hembygden, menade han sig på ett prästmöte i Skara finna idel medeltida mörker. Att håna föräldrad lärdom, efterbliven poesi och borgerlig obildning i landsortens små lärdomsstäder blev som bekant en grym sport i Stockholms Posten, och det tycks ha berett den anonyme skribenten ett särskilt nöje att välja exempel från Skara, medan han undvek att uttryckligen blamera Åbo (Josephson). Hatet mot prästerna är konstanten i Kellgrens samhällskritik. Han hade också många anmärkningar att göra mot adeln, men de voro mindre principiella och avtog i styrka. Han önskade få leva som adelsmäns vederlike, och när denna önskan blivit uppfylld, kostade han på sig erkännanden. Mot 1790-talets ofrälse propaganda försvarade han adeln med anmärkningen, att ärvda pengar voro farligare än ärvda titlar. Det kan kanske sägas, att han en tid av inre osäkerhet sträckt sig efter medelklassens ideal, men det var en orientering, som var dömd att misslyckas. Hans ironi spelade över Stockholms borgerliga värld såväl som småstädernas. Att fånga hans samhällssyn i en formel är inte lätt, men säkert är, att varken det prästerliga eller det borgerliga Skara haft annat än negativ betydelse i hans intellektuella utveckling. Så mycket ett framgångsrikt geni från upplysningstiden kan likna en misslyckad medelmätta från romantiken, liknar Kellgren Nicander i längtan efter aristokratisk förfining och aristokratiskt oberoende.

Ingen har drivit skämtet med småstaden så elegant som Kellgren. Enstaka smådrag hos hans satirs offer kunna vara skarpt och träffande belysta. Men den lider av det felet, att människorna knappt hinna bli levande, innan de avrättas. Hans människointresse har långt kvar till det stadium, där goda romaner skrivas.

Arvet från präst och bonde, som upplysningsmannen Kellgren förnekade, bejakades av romantikerna. Det lantliga draget är särskilt starkt hos den enda av dem som kom från Västergötland, Afzelius. Men hans enda populära dikt, Neckens polska, hör till det slags romantik, som fördröjde realismens genombrott.

En inflytelserik författare, som genomgått Skara skola och fått något positivt ut ur dess traditioner, finner man först i Wennerberg. Rekryteringen hade på hans tid ändrats. På 1820-talet ökade ståndspersonerna på gymnasiet från 19 till 28 % och adeln från 1 till 5 %. Horisonten hade vidgats. Dock fortlevde skolkamratskapets isolering och solidaritet med förvånande seghet just i Skara. Något av dess anda har ingått i Gluntarne. Bakom studentlivet i Uppsala skymtar man djäkelivet i Skara. Fjärran

från brackans ängsliga tillvaro leva glada och lata studiosi sitt eget liv, obekymrade om att MälARBANKEN hjälper tu och stjälpes sju.

* *
* *

Växjö var något, fast inte mycket större än Skara. Det hade 1,000 invånare på 1750-talet. Med 1,700 invånare 1825 fyllde det inte de internationella anspråken på en stad. Detta lilla samhälle har dock inspirerat ett realistiskt föregångsverk. Det är Samuel Ödmanns Hågkomster från hembygden och skolan.

Med Växjö ha vi kommit över till de gymnasiestäder, som samtidigt voro länsstyrelsens säte. Växjö var på ett alldeles särskilt sätt centrum i sin bygd. Ingen annan stad fanns i länet, och den närmaste staden, Karlshamn, låg på åtta mils avstånd. Länet var vidare den glesast befolkade av gamla svenska kulturbygder; Linné kallade sin födelsebygds landskapstyp norrländsk. På gången sägenaktig storhet kunde Växjös invånare inte se tillbaka som Skaras. Godtar man som Wijkmark i sin Ödmannsmonografi de inföddas egen värdesättning, får man en vacker bild av välmåga och kulturintresse vid 1700-talets mitt. Men resande tala om efterblivenhet och obetydlighet. I S. Rogbergs småländska bygdesbeskrivning, som utkom 1770, erkänns en tillbakagång de sista åren. Det är den vanliga klagan efter hattregimens fall. Köpmännens antal anges 1770 till 20. När man kommer fram till 1810, är det endast 8. På egen jord odlar staden nästan all säd den behöver, framhåller landshövdningen med stolthet detta år i en tablå överlämnad till den genomresande Karl Johan. Stigande antal köpmän och invånare inge på 1820-talet myndigheterna bekymmer: vad skulle de nya leva av, när de gamla icke kunnat samla rikedomar?

Linné kallade 1749 skolan i Växjö med 210 elever en av de största i riket. Om det är en lokalpatriotisk överdrift, går inte att avgöra, ty säkra jämförelsetal är det svårt att få från 1700-talet. 1767 sägs antalet ha sjunkit och vara 177. 1810 hade det stigit till över 200, och läroverket var jämnstort med mer välmående och tätbefolkade traktors skolor. Då länets procentuella studentantal inte var särskilt stort, måste man söka en förklaring till skolans storlek. Antagligen är den att finna just i bygdens fattigdom. Hem som stodo sig gott, kunde skicka sina barn direkt från hemundervisning till universitetet, medan fattigare hem i större utsträckning behövde anlita den offentliga skolan.

Om den sociala rekryteringen finns en enstaka uppgift från 1767. 72 bondsöner och 45 prästsöner utgjorde då tillsammans $\frac{2}{3}$ av elevantalet i hela skolan. När man kommer in på 1800-talet, finnas fullständiga uppgifter. Mellan 1800 och 1820 dominerade clerus med 125 följd av bondeståndet med 70 inskrivna på gymnasiet. Under femtioårsperioden 1800—1850 var tredjedelen av de till universitetet avgångna prästsöner.

Yrkesvalet var ännu mer klerikalt än rekryteringen. Trots tidens sekulariseringstendenser kunde det ännu i början av 1800-talet inträffa, att hela årskullar abiturienter valde prästbanan, och under den gamla gymnasieformens sista halvsekel blev hälften av de färdiga Växjögymnasisterna präster. Flertalet återvände till födelsebygden. Ovanligt många

studiosi från Växjö blevo dock präster utanför stiftet. De från andra stift inflyttade voro däremot ytterligt få. Tegnér, som återvänt till sin fars hembygd, konstaterade den starka utflyttningen och förklarade den med provinsens fattigdom. Det är i sista hand riktigt och stämmer med den allmänna befolkningsrörelsen inom Småland. Den närmaste orsaken till just prästernas emigration var dock tydligen, att gymnasiet i Växjö fungerade särskilt effektivt som prästutbildningsanstalt, så att ett överskott uppstod, när stiftets behov var täckt.

De studerande borgarsönerna voro 1767 en liten minoritet på 22. Präst-sönerna voro dubbelt så många och bondsönerna mer än tre gånger så många. Detta stickprov gäller en depressionstid, men depressionen tenderade till att bli permanent. Det bör dessutom observeras, att siffran är en klumpsumma för gymnasiet och den lägre skolan, vilken senare ortsborna använde mer. Den fullständiga serien av uppgifter om rekryteringen och yrkesvalet på 1800-talet visar, att under dess båda första årtionden gymnasiet besöktes av 65 elever med fäder, verksamma i borgerliga yrken. En överväldigande majoritet bland dem var utsocknes, mest från landsbygdens bruk, därnäst från städerna i Jönköpings län och i Blekinge. Blott 16 kommo från köpmans- och hantverkarhem i Växjö; lägger man därtill 7 från arbetarklassen och ur lägre civil tjänst, når man upp till siffran 23, d. v. s. i genomsnitt 1 nytillkommen pr år. Tredjedelen av den lilla skaran blev kyrkans tjänare, på ett undantag när i hembygden. Det fåtal, som har nått bärning i borgerliga yrken, sökte sig till andra orter utom en apotekarson. Det är siffror, som inte precis tyda på välstånd parat med bildningsintresse i det borgerliga Växjö.

Lärrrekryteringen ger ännu mer slående bevis på att avståndet mellan lekt och lärd var stort. Bland ett 40-tal nummer på lektorslängden mellan 1750 och 1850 finns ingen borgarson från Växjö, en från Jönköping och två söner till affärsfolk på andra orter. Från den sistnämnda kategorien ha sju lärare tagit sig hustrur, medan under hela århundradet två gift sig med borgardöttrar i Växjö; den ene var måg till en apotekare, den andre till en handelsidkande rådman.

Den tid var visserligen förbi, när kyrka och skola utgjorde ett samhälle för sig, skilt från det borgerliga. Den låg dock inte långt tillbaka. Vid lärdomskvarterets gräns Guldsmedsbäcken hade på 1740-talet stadstjänare ledda av en rådman gått till storms mot en lektorsgård. Under samma årtionde avgjordes av Kungl. M:t en tvist om apologistklassen, den praktiska utbildningens lilla vanlottade organ. Borgarna ville ha en lärare, som kunde undervisa i bokföring, och de fick en utanför det lärda skrået, men blott för några år. I början av 1800-talet utbyggdes apologistklassen på ett sätt, som sedan genomfördes i riket. Det skedde med pengar skänkta av periodens enda stora donator till pedagogiska och välgörande ändamål. Han var inte borgare utan lärare — latinlexikonförfattaren Håkan Sjögren.

Växjö stad höll, oftast täck vare avtal med grannstäder, egna ombud vid flera av 1700-talets riksdagar, men dessa riksdagsmäns intressen sträckte sig enligt stadens historieskrivare H. Lindström ej utanför lokala frågor. Däremot spelade prästmän från Växjö en roll i rikspolitiken. Man kan i deras åtgöranden följa utvecklingen av vad som kunde kallas klerikal medelklasskonservatism.

Ur den tongivande småländska prästsläkten Rogberg kommo två lä-

rare-präster, som läto tala om sig i frihetstidens riksdagsstrider. Den ena satt i kommissionen över revolutionsförsöket 1756 och väckte uppmärksamhet genom sin obönhörlighet vid dödsdomen över Brahe. Den andra, Johan Rogberg, hörde till den minoritet inom prästeståndet, som var hattar 1772, och välkomnade Gustav III:s statskupp. Han hade fått kämpa hårt för att komma fram mot stiftets mössor, till vilka biskopen Osander hörde. Denne höll i partiets folkligt patriarkaliska anda ett tal mot lyx för skolungdomen. En av mössornas ivrigaste propagandister i pressen var Rothman, son till en Växjölektor. Han drev den konservativt prästerliga tendensen hos de demokratiska mössorna till ytterlighet. Han kallade teokratien samhällenas räddning i alla tider, försvarade t. o. m. jesuiterna, medan han dundrade mot aristokraternas egoism och flärdfullhet (Svanfeldt).

Den allians mellan kungadömet och kyrkan, som Johan Rogberg företrädde, blev avgörande i ståndsstridens slutakt 1789. Den ene av Gustav III:s båda huvudmedhjälpare i kampen mot adeln skrev till den andre, att deras stånd var bäst betjänt med att hålla sig tätt intill kungen. Orden var Wallquists. Han var utbildad hos Serenius i Strängnäs, men kungens gunst placerade honom på biskopsstolen i Växjö. Där uppträdde han som politisk emissarie åt sin herre, och de lokala förhållandena voro gynnsamma för hans propaganda. En Rogberg såg i kungen de förtrycktas skydd. Vid en rektors grav hyllade Wallquist förtjänsten under låga tak. Han beklagade den klasskillnad, som uppkommit genom privatundervisning åt förnämt folks barn. Men arbetet på den sociala utjämningen och annat reformarbete hindrade inte Wallquist att vara traditionalist. Från den revolutionära upplysningen tog han bestämt avstånd.

Den sociala upprorsandan har ändå trängt in bland de yngsta prästättlingarna och prästämnena i Växjö. I den lilla staden, där då »nästan inga adelsmän eller militärer bodde», tillämnades vid sekelskiftet en adlig bal, men den förstördes av skolpojkar med lärares och borgares hjälp. Uppvigglaren kallades jakobin, han hette Heurlin och blev till sist biskop i Växjö på politiskt konservativa meriter. Ändå berättade han på sin ålderdom i sina memoarer utan ånger om det jakobinska äventyret och menade sig ha bevarat de demokratiska idealen.

Efter Wallquists död 1800 kom ett kvartssekel av mildt adligt familjevälde i Växjö, med en biskop Mörner och en landshövding Mörner. Det avbröt inte demokratiseringens framsteg. Biskopens och landshövdingens söner hörde till de unga adelsmän, som vid denna tid i större antal än förr anlätade den offentliga skolan.

Så följde Tegnér's episkopat. Han kom som aristokratfiende och med föresats att uppta Wallquists mantel. Han hävdade stiftsstyrelsens makt uppåt mot stockholmsbyråkratien och nedåt mot bönderna, sade sig vara liberal och ansågs reaktionär. Han blev en lysande representant för den klerikala medelklasskonservatismen. Hans skoltal samlade traktens societet i gymnasiets festsal. Hans namn gav fart åt insamlingar efter två stora eldsvådor i Växjö. Annars var emellertid hans intresse för stadens materiella förkovran minst sagt ljumt. Köpmansanda var inte med bland hans demokratiska ideal. Han utvecklade en gång skillnaden mellan lärdomsstad och köpstad och var nöjd med att Växjö hörde till den förra typen.

En annan gång förklarade han, att gymnasisternas arbete skulle distraheras mindre, om skolan låg på landet. Småstadens trånghet hade plågat honom redan i Lund, i Växjö kom han ur askan i elden. När hans sinnessjukdom var nära, gav han komiskt-groteska uttryck för sin animositet mot Växjöborna: de kunde gärna få en kula, när deras höns vågade sig in på biskopsgårdens mark.

Det teologiska intresset var inte starkt utvecklat i Växjö. Någon sammanhängande linje kan inte dragas. Benhård ortodoxi hade sena talesmän bland de infödda. Inflyttade fick gömma sin frigjordhet. Johan Rogberg hade strax före 1700-talets mitt med bibelcitater bevisat, att solen gick runt jorden, och blev på sin ålderdom en av Stockholms Postens strykpojkar. Wallquist har visats vara en egentligen ganska avancerad neolog men uppträdde så försiktigt, att han länge gällt för konservativ. Tegnérns förakt för sina prästers okunnighet kände inga gränser, men han dolde sitt kätteri, när han uppträdde offentligt.

På skolundervisningens område gjorde sig Växjö bemärkt som en hård för gammaldags nitisk latindrill. Läroböcker av Växjölektorer, Strelings grammatik och Sjögrens lexikon, dominerade i olika upplagor mellan 1761 och 1832 latinundervisningen landet runt. Latinpoeter funnos också; den sista bäraren av lokaltraditionen J. L. Wickelgren levde på Tegnérns tid och var med om den blomstring i antikstudiet denne åstadkom.

Naturvetenskap och andra realia hade svårt att arbeta sig fram genom teologisk och klassisk exklusivitet. En empirisk tradition från 1600-talet representerades av lektor Rothman, som var Linnés lärare. Han fick senare stöd av upplysningens reformsträvanden på högre ort men hade ändå måttlig framgång i kollegiet. På 1760-talet stod gammal åskådningmateriel oanvänd och dammig. Wallquist ville bevara gymnasiet som den egentliga prästutbildningsanstalten och hålla andra bildningsmål borta. Det lyckades så väl, att Heurlin anmärkte på den ensidiga skolundervisning han fått. Likväl blevo han och med honom Tegnér målsmän för latinskolans konservering. Det frapperade tidigt, att Linnés skola var så främmande för hans anda. Utan att ingå på detta problem från en äldre tid kan man erinra om att Elias Fries härledde sitt botaniska intresse ur ensamheten i ett småländskt prästhem.

Exposén över Växjö stad och skola har gjorts så utförlig, emedan Samuel Ödmanns realism har sina rötter i denna egenartade miljö.

Ödmann hörde på mödernet till en av de småländska prästsläkter, som med hjälp av eller i trots av gällande befordringssystem skapade sig en patriarkalisk maktställning över bönderna och voro föga berörda av den adliga byråkratien. Om en Wiesel, som var prost i Skatelöv under den äldre frihetstiden berättas, att han med orden »Jag känner min tur» trängde sig framför majorer i en procession. Dennes bror, kyrkoherde i släktens ursprungsort Vislanda, hade formligen ärvt sitt pastorat genom manipulationer, som gäckade Karl XII:s vilja. I Vislanda prostgård togs Wiesels dotterson Ödmann till fosterson för att bli morfaderns efterträdare. Han blev det inte, och hans hopp att få Skatelöv slog också fel; Kellgrens bror fick tjänsten. Ödmann hamnade till sist som professor i Uppsala. Men de inre banden vid hembygden löstes aldrig. Ett nytt sådant band blev Wallquist. Ödmann kallade honom sin hjälte, en man av det slag som föds bara en gång på århundradet. Ödmann var ofrälse

rojalist under Gustav III liksom Wallquist om än mycket försiktigare. Det som förenade dem var utom mycket annat en moderat traditionalism och dess tillämpning på kyrka och skola i Småland. De voro påverkade av upplysningen men ville gå varsamt fram. Ödmann var neolog, men han höll en linje ännu litet mer till höger än vännen; den småländska ortodoxien hade inte gått alldeles ur honom.

Ödmanns skildring av sin hembygd skrevs vid och kort efter sekelskiftet, när upplysningen ebbat ut och romantikens flod började stiga. Han utpekar själv som sina anteckningars märkvärdighet, att de berätta om gammal orörd miljö. Omdömet gäller närmast prästgården i Vislanda. Den skildras nästan alldeles reservationsfritt som en idyll — vartill jag återkommer. Skolminnena visa ett annat och mer komplicerat känsloläge. De rubriceras som bidrag till pedanteriets historia.

Det är mycket Ödmann ser med upplysningsmannens kritiska ögon: skoltuktens stränga regler och lärarnas missbruk av dem, onödiga ceremonier, examenshumbugen, korruptionen alltifrån smör i konsistoriet ned till kringlor i skolsalen, upprabblad eller spetsfundig lärdom, över huvud ett ålderdomligt system och dess upplösning. En lärare, som inhiberar aga, en konsistoriemedlem, som skickar tillbaka mutor, framställas som imponerande undantag. Biskop Osanders överseende med »inrotade plägseder» klandras, och Wallquists »sköna tal» mot pennalismen gillas.

Det är upplysningssatir mot småstadsförhållanden, men tonen skiljer den avgjort från Kellgrens. Ödmann är aldrig hätsk, sällan öppet hänfull, han använder en ironi, som kan vara besk men inte giftig. Han avslöjar men han avrättar inte. Det märks på allt, att han är positivt engagerad i sitt ämne. En redogörelse för de varje vecka återkommande »stutamötena», d. v. s. de offentliga avstraffningarna, är försedd med tydligt klander mot den »jesuitiska» disciplinen, och att pryglet förberedes med psalmsång och mässa kallas besynnerligt. Men det bizarra barbari, framställningen vill ge intryck av, rör ej på en känsla av hemvant lugn. Ju mer Ödmann fördjupar sig i minnena desto mer går kritiken över i sympati. Läsaren har svårt att se, var gränsen överskrids, och författaren tycks inte alltid ha märkt det själv. Det komiska och hälsovådliga tvånget för djäknar att frysa utan kappa och för yngre gymnaster att svettas i kappa framstår som en av de dåliga »inrotade plägsederna», men dock får sista ordet i saken bli de gamla prostarnas: »våra pojkar äro icke bättre än vi varit».

Förkärleken för det gamla blir tydligare, när Ödmann från de egentliga skolinstitutionerna går över till att tala om skolungdomens privatliv. Han kan, säger han, bidra till den svenska tarvighetens historia. Kritiken är alltjämt vaken men berömmet överväger. När den inaktive biskopen för en gångs skull uppträder, sker det för att varna mot tilltagande lyx i kläder, och detta eko av mössornas överflödsfientlighet får Ödmanns gillande. De djärvaste nyheter han nämner bli roande ofarliga genom sin anspråkslöshet: svärtade skinnbyxor, bomullsstrumpor, stångpiskor med sidenband. I fråga om mat och dryck och bostäder hävdade sig den gamla goda enkelheten ännu lättare. Ödmann ger drastiska exempel på enformig diet, primitiv matlagning och kvävande atmosfär i djäknekvarteren, men han tillfogar en försäkran, att bagatellartade medicinräkningar intygade ett prima hälsotillstånd. Om det moraliska tillståndet har Ödmann idel

gott att säga: oskyldiga lekar, obekantskap med spel om annat än knappålar, nykterhet och sexuell renlevnad av brist på tillfällen att synda.

Trots plugg, stryk, kamrattyran och trångboddhet trivdes 1760-talets Växjögymnasister i sin lilla värld, längtade dit från ferierna i hemmet, kände sig fria och självständiga.

Det är ett embryo till stadsliv och medelklassliv. Men framför allt är det en stadskoloni av lantliga självhushållare. Prostens son lever frugalt på kost hemifrån och delar mat och rum med bondska fattiglappar, som en gång beräknas bli prostar. Inom denna klerikala intressegemenskap råder någorlunda jämlikhet. Men den har bestämda gränser mot yttervärlden både nedåt och uppåt. Nedanför finnas bönder och olärda stadsbor. Hos bönderna hämtas två gånger om året djäknpengarna. Att sockengången sedermera avskaffats, emedan den ansetts förödmjukande, är en reform, som Ödmann ogillar. Han visar, att besöken i bondgårdarna voro inkomstbringande och behagliga. Djäknarna både beundrades och beklagades och fingo bidrag långt över taxan, när de stämde upp obegripliga latinska sånger. Själva sågo de ned på sina skatteobjekt som på ovetande djur.

I staden blottas huvudet för alla mötande, »t. o. m. för bönder». Annars är vördnaden för kroppsarbetande minimal. Gesällslagsmål har Ödmann inte deltagit i, blott hört omtalas, men att umgås med gesäller anses förnedrande, och gesällerna visa gymnasisterna »hövlighet». För ett pris, som säges vara obegripligt lågt, upplåtas »djäknestall» av mindre bemedlade borgare. De likna själva herdar, heter det. Något annat om dem meddelas inte.

Närmare beröring med välsituerade borgare omtalas så gott som inte alls. Stadens damer i fönster och på promenad lyssna till musik från skolan, och några gymnasister släppas in som musikanter i de »bättre» husen; tyvärr bli endast lektorshus nämnda. Om l'ombrespel i förnäma hem har blott ett oredigt rykte nått skolans värld. Dess enda utpekade snobb är en lektorsson. Avståndet mellan skola och borgerskap kommer kanske allra bäst fram i en liten notis om kollision med den kommunala ordningens väktare. Stadsfiskalen hade ingripit mot gymnasisternas fågelskytte och fick till belöning en nidvisa. Vi erinra oss, att skolans elever 1767 voro 177. Borgarna voro 130.

På Ödmanns tid skulle det varit onödigt att, som Tegnér framkastade, flytta gymnasiet till landet. Gymnasisternas isolering i Växjö var sannernigen stor nog. Man får intryck av att de levt ett protestantiskt klosterliv. Om någon misstänkts för kärleksäventyr, skulle han enligt Ödmann inte fått bo tillsammans med kamraterna.

Denna skol- och stadsskildring innehåller inte bara ett viktigt sociologiskt råstoff. Den är också i sig själv en sociologisk analys. Läsaren förs mitt in i en klerikal kommunitet, som absorberat en del borgerliga former. I det hela är observatören solidarisk med vad han skildrar. Han vill ympa in upplysning på kyrkan för att få den livskraftigare. Han är inte emot några små justeringar på dräktmodet, men han vill bevara den prästerliga stilen. Hela hans gärning kan samlas i denna bild. Han var borgare och präst i samma person och han blev inte som många av hans samtida löjlig genom kombinationen. Han hade lärt sig hushålla som gymnasist i Växjö och blev till sist en rik man, enligt en uppgift den ende

akademiker i Uppsala som stod sig gott under fredskrisen efter 1815. Han hade placerat sina pengar i jord, och vid priset på spannmål talade han ironiskt om att sälja brännvin. Andra präster gjorde det; på »medelståndets» vägnar motsatte sig en prästerlig riksdagstalare höjd skatt på brännvinspannor.

»Hågkomster från hembygden och skolan» lågo opublicerade ett par decennier och voro likväl, när de kommo ut 1830, en ny och hälsobringande insats i den svenska litteraturen. Böök har med all rätt framhävt den lilla bokens stora roll och stora värde. Den verklighetsskildring, som förut fanns hos oss, var trasig och kylig eller överhettad. Ödmanns är hel och tempererad. Han kan teckna konstigheter utan att göra karikatyr och måla det normala utan att bli intetsägande. Man har pekat på intryck, som kunnat vara hans välbalanserade realism till nytta: linneansk empiri och klassisk stilkonst, holbergsk humor och Goldsmiths prästhemsidyllistik (Böök, Wijckmark). Dessa lärdomar ha hjälpt honom att uttrycka det som harmonien ytterst bottnar i: hans släktskap med sitt ämne. Han hade kommit så långt bort från skolstaden i Småland, att han kunde se den fristående. Men han var den andligen så nära, att han kunde göra den levande för andra. Den skildrade verklighetens fasthet har givit skildringen dess klarhet. Bellmans Stockholmskildring är fladdrande orolig som det samhällsliv han levde i. Ödmanns Växjöbild är tydlig och lugn. Det är två antipoder. Mellan ytterligheterna stå Lenngren och Wallenberg. Man tilltror dem gärna att ha kunnat göra en saklig inventering av en hel social organism, om något sådant legat inom deras intressefär — Wallenberg har snuddat vid uppgiften halvt på lek. De äro båda goda borgare, Wallenberg präst och borgare liksom Ödmann. Men denne rustike småländske prästson tar priset. Som ingen av våra äldre verklighetsskildrare har han sinne för samspelet mellan ekonomiska realiteter och det personliga livets gestaltning.

Det är en paradox, att en präst skall vara vår bästa borgerlige realist. Men paradoxen är det dåtida svenska samhällets. Det kunde inte skapa en rent borgerlig kultur. Älderdomlig prästerlig kultur med borgerlig anstrykning fick vikariera. Den klerikala kärnan var ingenstädes bättre bevarad än i Växjö.

* *
* *

Linköping hörde till samma typ av lärdomsstad som Växjö. Det var liksom Väreuds huvudort obestritt kulturellt centrum i en gammal bygd, geografiskt skild från huvudstadens rayon. Olikheten var dock stor. Linköpings läge i riket var centralare och den närmaste omgivningen ett jordbruksområde, som länge varit landets främsta. Jämta småstäder av samma slag som i Västergötland rymde länet rikets mest utpräglade industristad, och denna hade inte egna kulturinstitutioner. Skogstrakter i söder gingo över i den småländska landskapstypen och bidrogo till ekonomisk och andlig differentiering. Länet var vid periodens början det folkrikaste med 71 pro mille av landets befolkning 1751. Sextiofem år senare hade det distanserats av Malmöhus län (66 resp. 67 ‰). Denna

tendens nedåt, som sedan fortsatte, har dock inte stått klar för samtiden. Man räknade alltjämt länet som det första i riket.

Invånarantalet i Linköping var 2,680 år 1800, mer än dubbelt så stort som i Växjö, och behöll detta försprång till 1830-talets slut. 1825 hade Växjö 1,698 och Linköping 3,530. Om man jämför de båda städerna vid denna tid, 1828, — den borgerliga realismens födelseår, som här tagits till utgångspunkt för den sociologiska kommentaren — finner man i det hela en likartad social skiktning, men ett par intressanta undantag finnas.

Kyrkans och skolans folk, bundna vid fasta inrättningar med små variationer på olika orter, kunna givetvis ej väntas öka i antal proportionellt till städernas storlek. »Lärostaten» var visserligen som sig bör mer än dubbelt så stor i Linköping som i Växjö. Men prästeståndets medlemssiffra i Linköping var mindre, inte bara relativt utan också absolut, och detta vare sig man räknar med gruppens kvinnor eller inte (Linköping 64 resp. 30, Växjö 80 resp. 32).

Om alltså Linköping inte var en så utpräglad präststad som Växjö, var å andra sidan även det ståndsmässigt borgerliga elementet svagare utvecklat. De manliga borgarna voro i Växjö 362, d. v. s. mer än $\frac{1}{5}$ av befolkningen, i Linköping blott 276, d. v. s. mindre än $\frac{1}{10}$. Ännu mer sägande är industriens taxeringsvärde. Det var obetydligt i Växjö, 5,440 riksdaler, men ännu obetydligare i Linköping, 3,390 — föga mer än hundra delen av Norrköpings. Ändå gör den första systematiska landshövdingeberättelsen 1822 mitt i klagomål över en numerär och ekonomisk tillbakagång i länets städer ett undantag just för Linköping; det nämnes särskilt, att minuthandeln »märkeligt tilltagit». Man har alltså rätt att anta, att borgerskapets medlemstal och existensvillkor tidigare varit ändå blygsammare.

En jämförelse mellan det allmänna välståndet i Växjö och Linköping 1828 visar, att det var jämnare i den senare staden. Proportionen mellan »förmögna och burgna hushåll» är ungefär densamma som mellan invånarsiffrorna. Men antalet »behövande hushåll» var lika i Linköping och Växjö (105, 106), alltså proportionsvis hälften mindre i den större staden; antalet »behållne hushåll» däremot fyrdubbelt i stället för blott dubbelt större (565, 142). När borgarnas antal och industriförmögenheten inte röja detta välstånd, var skall man söka dess bärare? Blott en medelklasskategori med en storleksordning, som kan spela någon roll, återstår, nämligen ståndspersonerna. Sådana funnos till ett antal av 358, tredubbelt flera än i Växjö. Borgerskapets svaghet kompensrades alltså av ståndspersonernas styrka. Som jag tidigare framhållit, voro ståndspersonerna den socialgrupp, som mest bidrog till ståndsupplösningen och uppkomsten av en medelklass. Man torde därför vara berättigad att påstå, att Linköping befann sig på ett något mer avancerat socialt utvecklingsstadium än Växjö. Stor är visserligen inte skillnaden. Även Linköping var huvudsakligen en lärdomsstad, där den klerikala idealbildningen var avgörande. Det skall visa sig, att klerikalismen var modernare och liberalare, hade absorberat mer av upplysningens idéer i Linköping än i Växjö. Men den kyrkliga självmedvetenheten levde kvar.

Östergötland, som under senmedeltiden haft ett slags andlig hegemoni i Sverige, hävdade sig ännu vid 1800-talets ingång väl på det andliga livets område — bättre än materiellt. Bildningsintresset tog sig uttryck

i att Linköpings län enligt en beräkning 1815 sände förhållandevis flest studerande till universiteten, 1 på 433 invånare. Motpolen var Karlskrona län med 1 på 2,606.

Bland »upplysta provinser» var Östergötland särskilt utpekadt. Så tidigt som 1778 klagade stiftets prästerskap över fritänkeri särskilt i de större städerna. Under seklets sista år utgavs i Linköping den första svenska teologiska tidskriften, och dess liberala innehåll föranledde »Läsning i blandade ämnen» att prisa förnuftsodlingen i »ett enda av våra stift». Å andra sidan voro Norrköping och Linköping tidigt replipunkter vid sektfromhetens spridning. Brytningarna trängde ända ned i skolans värld. En lektor, Wallenberg, vägrade konsistoriellt imprimatur åt en neologisk skrift, vars utgivande ombesörjts av själve biskopen. Fruktad, hatad och på sitt sätt imponerande var en annan lektor, Harlingsson, som spelade stor roll i stiftsstyrelsen och kom på biskopsförslag två gånger, fast han uppges ha varit ateist och »jakobin».

Mot livaktigheten och oron i stiftets religiösa liv svarar Östergötlands tribut åt skönlitteraturen. Linköping är i själva verket den enda svenska stad utom huvudstaden och universitetsstäderna, där man tydligt kan följa brytningen mellan idériktningar och litterära skolor. Upplysningens och romantikens mest renodlade representanter, Leopold och Atterbom, hade båda passerat Linköpings gymnasium. Författarna med östgötskt ursprung äro även ovanligt många, och vi äro ovanligt väl underrättade om de intryck en del av dem mottagit i hembygden. En av dem, Dahlgren, har på skolminnen från Linköping byggt den första personliga och allvarliga skildring av en ung människa i stadsmiljö utanför hemmens värld, som förekommer i en svensk roman.

Granskar man från Linköpings synvinkel de viktigaste av dessa författare, falla två drag i ögonen. Det ena är de borgerliga impulsernas svaghet och osjälvständighet. Det andra är det klerikala elementets förmåga att anpassa sig efter tidens krav utan att förlora ledningen. Denna anpassning är särskilt frappant hos en litterärt intresserad biskop, Jakob Lindblom.

En Linköpingspojke av låg härkomst, Wellander, blev civil tjänsteman i Stockholm och en »snart sagt officiell» festdiktare åt huvudstadens borgerliga kretsar i slutet av frihetstiden (Schück). Han har ingenting av sin samtida Bellmans åskådlighet och frispråkighet. Levertin har kallat Wellander gammalborgerlig och menar därmed moralisk och estetisk konservatism i jämförelse med den frigjorda aristokratiska elegans, som snabbt gjorde den poetiske rådmannens alstring föråldrad. Det är den rojalistiska hattborgerligheten i Stockholm, som Wellander företräder, och han är i högsta grad lojal mot ståndshierarkien. Mössorna, som angrepen, kallade han Gustav III till lags för aristokrater. I sitt minnestal i *Utile Dulci* säger Kellgren med rätta, att Wellanders karriär är ett prov på den fattiges förmåga att anpassa sig efter högre kretsars levnadskonst. Anpassningens vedermödor antyds någon gång. »Af ett olyckligt öde dömd till skrifvare», säger han om sig själv, när han skriver sin biografi; han kallar informatorstiden i ett östgötskt prästhus den lyckligaste i sitt liv och erinrar sig vemodigt sin dröm att själv bli präst.

Prästens yrke och bred borgerlig smak ha ingått en lycklig förening

hos Jakob Wallenberg, den ortodoxe lektorns bror. Han levde ett uppsluppet kamratliv bland östgötar i Uppsala — Harlingsson bland andra — och i tidiga vänbrev biktar han sitt vagabondlygne. Man har därför skäl att ge hans ungdoms inlandsmiljö en del av äran för hans friska livsaptit, och sin första beröring med sjömansliv har han fått inom hemstiftets gränser i Västervik, innan han som göteborgsk skeppspräst fick luft under vingarna och skrev tidens enda verklighetsskildring värd att läggas vid sidan av Ödmanns Hågkomster.

I ståndsamhällets sista timma använde Leopold de gamla beprövade medlen att göra lycka. Med större personliga förutsättningar och bättre framgång än Wellander slog han sig fram till litterärt och socialt anseende. Från ett borgerligt hem i Norrköping, där utbildningsmöjligheterna voro små, och via Söderköping, där de tyckas ha varit bättre, kom han till gymnasiet i Linköping. Sin vistelse i stiftsstad har han glömt nämna i ett brev om sin skolgång, skrivet blott ett par år senare. Det är en lapsus, men ganska sågande. Medan han var informator i adliga hus, debuterade han, och som elegant lärd gjorde han succé hos Gustav III. Efter kungens död fann han det lämpligt att bosätta sig i Linköping. Motiven voro ekonomisk och politisk försiktighet, knappast någon kärlek till orten. Vid tiden för hans andra Linköpingsvistelse har man velat finna en borgerlig orientering hos honom (Sjöding). Den räckte dock inte till produktivt litterärt intresse för småstadsmiljön. Hos Leopold som hos så många av hans samtida fanns ingen tilltalande mellanform mellan landsbygden, som han prisade, och storstaden, som han snart återvände till. Hur mycket som är ärlig övertygelse i det beröm han slösar på en lundapoet, E. P. Älf, vars far var domprost i Linköping, hör till det ovissa. Men hans vänskapliga relationer till Linköping'äro i varje fall en kontrast till Kellgrens hets mot Skara.

En sengustavian med ärligare medelklassympatier än Leopold, Johan Stenhammar, kom från en rik och myndig östgötsk prästfamilj. Han var beredd att återvända till hembygdens lugn som lektor — men för att dö där, han var dödsdömd i lungdot.

Det bofasta litterära intresset i Linköping företrädde bl. a. av domprosten Älf, latinpoet och lärare till en rad skaldande östgötar, och av biskop Lindblom. Denne var prästson från stiftet och vän till flera av de nyss nämnda författarna. Han delade förtroenden med Wallenberg, var äldre hjälpreda åt Leopold och skaffade Stenhammar hans lektorat. Han lade som eforus an på att bibringa gymnasisterna modern litterär bildning och lyckades skapa en så pass fast akademisk tradition bland dem, att den höll sig levande flera år efter det Östgöta nation i Uppsala blivit romantikens högkvarter. Det intima sambandet mellan litterärt och kyrkligt liv i Linköping kommer bäst fram hos Lindblom. Hans vidhjärtenhet, när det gällde att samordna dem, kände inga gränser. För ekonomiens skull ville han prästviga Stenhammar och höll till godo med dennes försäkran, att han var så heterodox, att han just därför kunde bli nyttig präst. Lindblom kunde inte ens se något olämpligt i att göra Leopold till biskop. Tillmötesgåendet mot upplysningsmän, som inte kunde kallas kristna, framkallade gensagor inte bara från ortodoxer utan också från framstegsvänliga teologer. Wallquist rådde i all vänlighet sin frigjorde ämbetsbroder i det livligare grannstiftet att gå försiktigt och återhållsamt

fram, och senare dämpade Ödmann hans reformiver. Lindblom gjorde smidiga eftergifter, när reaktionen tycktes triumfera under Gustav IV Adolf. Och den hindrade honom inte att ta Linköpingsbispens vanliga steg upp på ärkebiskopsstolen. Sådan hans verksamhet i Linköping tecknats av Rodhe får man det intrycket, att han utträttade mer än någon annan upplysningsman för att ena gammaldags kyrkligt och moderntprofant kulturliv, »religionen, sederne och borgerliga sällheten», som hans egna ord föllö.

I medelklassens politiska historia kom den konciliante Lindblom att spela en mer utsatt roll än han önskat. Gustav III hade gjort den urbane professorn till biskop för att få en användbar bricka i riksdagsspelet. Lindbloms första ämbetshandling som biskop var att rekommendera kungens brännvinspolitik. I den avgörande striden mot adeln 1789 föll det på hans lott att bli den förste undersåte, som undertecknade Förerings- och säkerhetsakten. All den försiktighet han utvecklade räddade honom inte från adelns hat. Under förmyndartiden tilltröddes han delaktighet i adelsfientlig agitation, som bedrevs i stiftet. Men han höll en försiktig kurs förbi blindskär, som den rätlinjigare Wallquist stupade på. Hans söner adlades, och han hade gärna önskat dem ett klingande italienskt namn, som hans möderne släkt burit.

I Lindbloms gärning som skolman är kompromissdraget särskilt märkbart. Han ville — mot Wallquists råd — modernisera den elementära religionsundervisningen och ivrade för naturkunnighet med praktiskt ekonomiska syften. Liksom Wallquist väntade han av skolan utjämning av klasskillnaden. Som ett steg i den riktningen hälsade han privata initiativ till hantverkarskolor i stiftets städer. Men i omsorgen om ungdomens sociala fostran manifesterar sig också hans konservatism. Han begärde 1798 kunglig sanktion på förbud mot svart dräkt och påbud om gråa inhemska kläder åt gymnasisterna.

Unga romantiker, som ogillade den rationalistiska anda Lindbloms meningsfränder företrädde, sågo honom själv som en välvillig, vördnadsbjudande patriark. En viktig ingrediens i den patriarkaliska bilden är biskopens kärlek till ett lantställe i prebendeförsamlingen. Vid flyttningen till Uppsala saknade han mest av allt sina utflykter från »stengatorna». Så ter sig den gustavianske prelaten i den östgötska kulturmetropolen som en av Linköpings övertaliga ståndspersoner med fäste i landsbygdens idyll.

En självbiografi, som Lindblom påbörjade 1809, har socialhistoriskt och indirekt även litteraturhistoriskt intresse. Han berättar i den för sina adlade söner, hur han som liten väckte löje med att härma sin fars djupa bugning för en grevinna, och vill låta dem höra, hur han »ur skuggan» nått kyrkans högsta äreställe. Hans skildring av skollivet i Linköping åren kring 1760 är både lik och olik Ödmanns från det samtida Växjö. Liksom sin vän från Småland kan Lindblom lämna exempel på gammaldags enkelhet: en enda stol i ett rum för fyra, mathållning på kost hemifrån, varannan dag på rester etc. Men den härdiga förnöjsamheten har fått ett och annat stänk av bortskämd ömtålighet. Den lille Jakob företar resan till Linköping i en gammal praktvagn, den unkna matsäcken gör honom sjuk, han är mörkrädd. I själva verket har inte Lindblom som Ödmann haft till huvudsyfte att analysera ett litet kollektivs livsbeting-

elser utan att berätta om sig själv, om sin personlighet och sina öden. Jag återkommer till detta psykologiska intresse i samband med Dahlgren. Blott en episod, som försätter läsaren mitt i Linköpings sociala liv, skall nu beröras. Med en touche av Rousseaus självbehagliga uppriktighet berättar Lindblom om ett fult pojkestreck. En betjäntpojke hos en herremän i staden hade givit gymnasisterna öknamn, blivit misshandlad av dem och föranlett deras bestraffning. Lindblom vaktade på pojken, när han bar tvätt åt sin herre, och knuffade ned honom till halsen i gyttjan vid ett avträde; efter dådet sökte han ordna alibi åt sig. Ärkebiskopen rubricerar handlingssättet som en överdrift av kamratanda, i sig själv vanlig, naturlig och berömlig i alla korporationer. Hans sociala frisinne var som man ser förenat med överseende mot den klerikala korporation han tillhörde.

Stamtruppen av våra romantiker besökte skolan i Linköping åren kring sekelskiftet.

Det har blivit vanligt att framställa romantiken som ett landsortens uppror mot upplysningskulturen i huvudstaden. Man har kunnat åberopa uttalanden av upprorsmännen själva. Vill man alls upprätthålla motsatsställningen, måste man dock definiera dess ena led som landsbygd, ej som landsort. Men även den föreställningen, att romantiken genomgående kommit från likformig lantlig stillhet är en — romantisk — generalisation. Just i Östergötland fanns en hel provkarta av olika miljöer (Mortensen). De preparerade på mycket olika sätt för mötet med lärdomsstaden. Dahlgren kom från ett bruk i norr, Livijn från en jordbruksstad och Hedborn från den öppna bygden nära Vättern, Hammar-sköld och Atterbom från skogsbygden i söder, som utan markerad gräns går över i Småland. Deras sociala ursprung var lika växlande, från adligt ned till landsbygdsproletärt med mellanformerna lågborgerligt, blandat borgerligt och prästerligt (Livijn) och renodlat prästerligt. Till den sistnämnda typen hörde fosforisternas unge ledare. Han har gjort gällande, att hans morfar prosten Kernell var en gammaldags patriark i ännu mera utpräglad form än Ödmanns morfar Wiesel. Skolpojks erfarenheterna i Linköping tyckas ha varit raka motsatsen till den konserverande renlevnad Ödmann har att berätta om från Växjö. Atterbom menar sig ha kastats ut i moralisk försumpning och fritänkeri, och han ger rationalistiska lärare skulden. Femtio år efteråt porträtterar han med illa dold försmädlighet den intellektuellt inflytelserikaste läraren, som var filosofisk och estetisk leopoldian. Något tack för romantiska impulser har Atterbom inte haft att säga Linköping. Med Atterboms vittnesbörd stämmer Hedborns. Denne bekänner, som Axberger visat, samma slags anfäktelser och ger samma upplysningsfientliga förklaring till dem. Hans vrede är särskilt stor mot Harlingsson, vars »jakobinism» inte hindrade honom att håna bondskheten hos Hedborn.

Komministersonen och soldatsonen ha båda känt sig som förförda lantliga oskulder. Att olikheten i deras villkor annars var stor, har Atterbom röjt, när han berättar om deras första möte. Hedborns kläder visade hans fars stånd. Han hade tröja och byxor av grå vadmal, grova ullstrumpor och klumpiga kängor. Utseendet är allt Atterbom minns. Berättelsen om detta möte är en ofrivillig och därför så mycket värdefullare upplys-

ning om klasskillnaden mellan dåtida skolpojkar. Den framträdde i det yttre starkare i Linköping år 1800 än fyrtio år tidigare i Växjö. Ödmann kunde beskriva klädskicket kollektivt; dess enhetlighet hade sedan sprängts. Förbudet mot svart dräkt på gymnasister 1798 hade tydligen inte haft önskad verkan, eftersom Hedborns fattigdom kunde avläsas på hans grå vadmal.

Preciserad realism av detta slag är mycket sällsynt i Atterboms och även Hedborns självbiografiska meddelanden. Om det reella underlaget för sina ungdomskriser lämna de inte mer än vaga och gåtfulla antydningar. Sannolikt ha de forskare rätt som mena, att de självföreläsa Atterbom gjorde sig inte gällde något annat än onani. Erfarenheter, som synas nutiden komiskt små, ha gjort de unga blivande fosforisterna i Linköping till problematiska naturer i deras egna ögon. Den mest problematiska av östgötaromantikerna var den skeptiske Livijn. Han erkände betecknande nog en tacksamhetsskuld till Harlingsson. Livijns sammansatta sjäsliv är en varning mot att bagatellisera den svenska landsortsmiljöns betydelse för mötet mellan upplysning och romantik.

Det blev en av de intellektuellt mindre betydande Linköpingsromantikerna, Dahlgren, förbehållet att skildra stadens skolliv på deras tid. Han har 1831 lagt in en sådan skildring i Nahum Fredrik Bergströms krönika. Det är ovisst, om han skulle gjort det, ifall han inte under arbetet på romanen läst Ödmanns nyutkomna Hågkomster. Han återoppar dem själv. De ha lockat honom att inventera sina egna minnen, och han har kanske en smula smittats av sitt mönsters lugna stilkonst (Böök). Utförliga beskrivningar av utseenden, kläder, bohag och natur hade han dock presterat redan i romanens första del. Han blev inte realist tack vare Ödmann, men väl fick han av denne anvisning på ett stoff, som gav hans realism bättre tillfällen att utveckla sig än något annat som han kände. De viktigaste likheterna mellan de båda författarna bero på skollivets likhet i Linköping och i Växjö. Man får höra talas om samma skolplugg med latin som huvudämne, samma primitiva hushållning i enkla inkvarteringsställen och samma isolering från yttervärlden. Att de ekonomiska levnadsvillkoren inte ändrats i Linköping mellan Lindbloms'levtid och eforat, intygar denne.

Innanför ytterkonturerna finns påfallande olikheter mellan Ödmanns och Dahlgrens skolliv. Utom att den ena skriver minnen och den andra en roman, får man räkna med att tid och lynnen skilja dem. Men skillnaden är också en ortsskillnad. Växjöminnen av män som voro unga kring sekelskiftet — Heurlin, Cavallius — ha något av Ödmanns knappa saklighet. Det kan kanske sägas bero på lärjungeskap. Men mellan Lindblom och Dahlgren finns en själsfrändskap, som inte kan bero på litterär påverkan. Det som förenar de båda östgötarna är ett större psykologiskt intresse. Hos Lindblom är det en stillsam eftersinnande självrannsakan. Dahlgren är förtjust att få meddela de underligaste intryck. Men båda ha att berätta om en nervositet, som Ödmann inte vet av. Lindblom glömmar se sig omkring och räknar i spänning minuter och sekunder vid ankomsten till stiftsstad. För Nahum blir domkyrkotornet, när det dyker upp vid synranden, en skolmästare med karbasen i handen. På de första lektionerna sitter Lindblom frånvarande, måste väckas med handplagg och blir då utom sig för familjeårans skull. Nahum utmanar disci-

plinen med impulsiva utrop om grekiskt hjältemod men avvärjar sedan läraren med sin troskyldighet.

Så kan man fortsätta att dra paralleller. Hos magistrarna upptäcka båda pojkarna en blandning av stränghet och mildhet. En lektor, som i vredesmod givit Lindblom aga, bjuder honom sedan regelbundet på middag. Dahlgren avslöjar sina lärare som bizarra dubbelväsen av tyranni och ömhet. Den barske rektorn slutar inträdesförhöret med att sticka handen »ned i Nahums barm» för att känna om han fryser. Klassläraren är en veritabel flåbuse men hjärtlig mitt i grymheten, och den fasa han väcker är parad med beundran. När klassen skall skiljas från sin tyrann, som vunnit befördran, andas den först ut och gläds åt friheten men ställer sedan till med en rörande avskedshyllning. Att den lärare det gäller, L. J. Boraesus, gått direkt in i romanen ur verkligheten, vet man genom Atterbom, som fruktade och högaktade honom på avstånd, och Hedborn, som var hans specielle gunstling och fick ömsom misshandel ömsom smekningar. Atterbom ger ett lustigt bidrag till Boraesus' karakteristik: Hedborn fick läsa romaner åt honom och tillfrågades om de slutade lyckligt, om »personerna kom ihop». Denne karbasens och paradigmens hjälte har varit en blandning av brutalitet och känslsamhet. Just därför har han satt romantikernas fantasi i rörelse. Man är här mycket långt borta från Ödmann, vars kärlek till skoltraditionen är alldeles osentimental och som otvetydigt tar avstånd från mekanisk drill och prygeldespotism. Han kan kosta på sig det, emedan han ändå är på ordningens och klarhetens sida. Dahlgren däremot dras till det primitiva, oreflekterade och motsäggande. Att han dyrkar gammaldags tvång betyder, som vi skola finna, alls inte att han vill försaka friheten.

I kamratlivet kring Nahum märker man yttringar av den anda, som Atterbom och Hedborn funno så syndig. Efter den första gudstjänst, som Nahum varit med om i domkyrkan och som djupt gripit honom, märker han till sin förvåning, att kamraterna ogenerat härma prästens röst och gester. Men han finner sig snart tillrätta med omgivningen. Samvaron under samma tak, vid samma fat, på samma bänk gör honom snart till en av dem. En rumskamrat till Dahlgren har berättat, att denne en första maj lät suppa sig full på punsch och upptäckte den komiska talang han senare skulle komma att odla i sin diktning. Dahlgrens egen version är tamare. Första maj var, säger han, den enda dag, då gymnasisterna slog sig lösa. Ett par glas malaga »omskapade världen till ett paradiset och själva karbasen till en ljusets ängel». Det är ett steg mot Bellmans värld från Ödmanns, och det finns inget skäl att betvivla att den blivande humoristen verkligen tagit detta steg redan som skolpojke i det Linköping, där Lindblom fört spiran med mild hand.

Upplösningen av den stränga livsstilen gällde också vardagstillvaron. Växjögymnasisterna sådana Ödmann ser dem satte en ära i att ta vara på sig själva, t. ex. vaka vid varandras sjukbäddar. Man hör inte talas om vård från äldres sida. Nahum och hans kamrater bli i hög grad omhändertagna av sin värdinna. Hon uppmuntrar en nykomling med pannkakor, brygger öl och avsmakar medicin åt sina skyddslingar, läser läxor med dem och hjälper dem slåss mot gesäller och lärpojkar. Tjuvaktig mitt i sin hjälpsamhet, sotig, haltande och svärjande är denna kraftgumma väl den första levande lågborgerliga gestalten i den svenska romankonstens

historia. I Nahums skolliv kommer så in en trivsamt hemvärme, som saknas i den ödmannska klosterandan. Men murarna mot den borgerliga ytttervärlden stå kvar.

Denna ytttervärld var en smula större än i Växjö. Den har dock inte lockat Dahlgren till positiv kontakt med det praktiska arbetets tillvaro. Tvärtom har den givit fritt spelrum åt hans lust att förgylla vardagen och gyckla med vardagsmänniskorna. Får man tro honom, har han haft handledare i den konsten bland kamraterna, liksom de hjälpte honom upptäcka rusets humor. Många sidor i hans roman ägnas upptåg, som en kamrat sägs ha ställt till med herremän och tjänare i Linköping. »Carlvagnen» älskar att spela rik och förnäm och imponera på enkelt och enfaldigt folk. En gång utpekar han för vandrande dalkarlar ett ståtligt hus, där han uppger sig bo, och lurar dem att gräva ett dike i en åker, tills rätte ägaren kör bort dem. En annan gång anställer han en vedhuggare som betjänt på en imaginär resa och förmår honom börja sin tjänst med att kräva en grön rock och i stället få stryk av en föregiven adelsman i ett hus nära torget. Dahlgren var född på ett bruk, där de underlydande och även förvaltaren, hans far, fick ta av mössan, när de gick förbi adelsherrskapets corps de logi. Sådana förödmjukelser få antas ha grundlagt den aversion mot adel, som går genom hans roman. Men någon däremot svarande sympati för profan medelklass eller kroppsarbetare märks inte. Han har med god smak kunnat njuta av »Carlvagnens» fräcka lek med nyttans trälar, höga och låga. Det kunde invändas, att dessa påhitt äro för barocka att vara sannolika, men det förakt för arbetets och penningens ära de röja, är verkligt nog. De äro samma andas barn som Lindbloms plumpa försåt för betjäntpojken. Ståndspersonsklassens talrikhet i Linköping har inte ökat gymnasisternas respekt för borgerlig näring. Ståndssamhällets upplösning har blott försett dem med vidare jaktmarker för unga klerkers övermod.

Ett hån mot reglerna för handel och vandel, som Nahum inte bara åhör utan deltar i, gäller stadstullen. Dahlgren befinner sig här i hedersamt sällskap, nämligen Ödmanns. Växjöläraryna översåg med skolpojknas förbudna fågelskytte, när de fick del i bytet. Dahlgren har ännu sämre föredömen att berätta om. Den fruktade och avgudade Boraes belönar en gång fina latinstitlar med ett nådigt förtroendeuppdrag. Nahum och ett par kamrater skickas att hämta några orrarr utanför staden med sträng order att smugla dem förbi tullen. Det lyckas efter vilda jakter gata upp och gata ned och över hustak. Smuggelgodsets vidare öden föra över till en annan episod, som samlar romanens klerikala stämning i en brännpunkt. Att se en kung och en biskop hade varit Nahums högsta önskningsar. Kungen, Gustav IV Adolf, kommer och far och blir en besvikelse. Samtidigt kommer biskopen. Det är Lindblom. Hans magnifika gestalt imponerar, när han besöker klassen och gillande åhör latindrillen. Läraren och några elever bjudas till biskopens bord. Där serveras orrarna, som blivit en present till prelatens kök. Tre grader av klerker njuta vad stadens tullmän lurats på. Det finns gott om smuggelscener i litteraturen från privilegiesamhällets sista tid. Dahlgrens berättelse om orrarna är en av de mest signifikativa. Den ståndsutjämning, som Lindblom en liten smula medverkat till, studsade tillbaka mot den kyrkliga skrånada, vars berättigande han erkände. Han representerade en klerikalism, som var för-

borgerligad, men borgarna spelade en obetydlig roll för skolpojarna i hans stiftsstad.

Dahlgren blev den glade prästen i Stockholms litterära och bacchanaliska sällskapsliv, Bellmanskultens officiant. Att hans levnadsstil var föråldrad, ville han inte erkänna, och fick av Lindbloms efterträdare som ärkebiskop höra, att en kyrkans tjänare nog kunde sjunga supervisor men inte borde framträda offentligt med dylikt. Det hjälpte inte, att han lär ha varit en god själasörjare och rättrogen i den lilla mån han sysslade med teologiska frågor. Tiden hade ridit förbi honom. Prästerna kunde inte acceptera det borgerliga livets nya frihet och ändå fortsätta att vara en sluten korporation. Dahlgren är en romantisk karrikatur av Lindbloms frigjorda prästtyp. Hans diktnings humor döljer en brustenhet, som bottnar i social desorientering. Han leker en skenbart harmlös, egentligen makaber lek i en fantasivärld, där proportionerna äro förvridna, de reella sammanhangen avskurna. Även när han är minst forcerad, söker han det frappanta och går miste om det väsentliga.

Det gammaldags skollivet i en småstad och informatorsliv på landet äro de enda arter av verklighet, Dahlgren kommit till rätta med som realist. Men hans skolskildring, som är det bästa han gjort, är dock vida underlägsen Ödmanns. En viktig orsak därtill är att den fasta kyrkliga traditionen upplösts i Lindbloms Linköping utan att någon ny samhällsform tagit gestalt.

En våldsamt antiklerikalism kännetecknar Palmær, som på 1830-talet förgäves sökte bli lärare i Linköping och i stället startade en av landsortens första liberala tidningar där. Han hade stora sympatier för borgarna och visade det både som novellist och som politiker. En ny tid har äntligen brutit in. Det ligger återigen nära till hands att jämföra med Växjö, där Tegnér samtidigt kämpade förbittrat för att upprätthålla klerikala ideal, som voro orubbade i Ödmanns barndom men nu voro hotade till och med i Värends skyddade marker.

* *

*

Västerås var ungefär jämnstort med Linköping. År 1800 var befolkningssiffran ett par hundratal högre, 1825 däremot lika mycket lägre i den förstnämnda staden (2,826 resp. 3,247). Det handlande borgerskaps antalet (93) var 1828 nära dubbelt mot i Linköping, industriens folk lika försvinnande fåtaligt (28) som där och ståndspersonerna voro knappt hälften så många (162). I Linköping räknades vart sjunde hushåll som fattigt, i Västerås vart fjärde. Västerås' merkantila läge var både fördelaktigare och ömtåligare. Närheten till rikets gamla ekonomiska centra, Stockholm och Bergslagen, gjorde stadens välstånd känsligt för näringslivets fluktuationer. Den relativa nedgången i början av 1800-talet delar Västerås med andra bergslagsstäder, och detta sammanhang med järnhanteringsens betryck insåg redan samtiden. Hyckert uppställde 1815 en tablå över befolkningsrörelsen, som visar det. Att ha brukspatroner till grannar var f. ö. inte heller i goda tider uteslutande en fördel. Bergslagsstädernas representanter ville inte ha in dem i borgarståndet 1829. Den

borgerliga solidariteten mellan städer och landsbygdsindustri hade snäva gränser.

Landets äldsta gymnasium låg alltså i ett livligt om också knappast stabilt borgerligt samhälle. Verkan därav på skönlitteraturen är mycket litet märkbar. Någon borgerlig realism har denna miljö inte givit upphov till. Man skulle kunna helt gå förbi dess diktare, om inte två av dem vid mogen ålder slagit sig ned i Västerås och en tredje redovisat sina barndomsintryck av staden. De tre höra till olika generationer och litterära riktningar. De äro Bergklint, Wallin och Böttiger. Bergklint med sin kristetstoiska didaktik, Wallin med sin nyklassiska medlarställning mellan upplysning och romantik och Böttiger med sin lättfattligt klara resignationslyrik vittna var på sitt sätt om präst- och latinskolans stora betydelse för den svenska poesiers formgivning och idéinnehåll. Här intressera de, emedan de alla vittna om vantrevnaden i småstaden och därmed om hindren för en estetiskt fruktbar verklighetskontakt.

Bergklint härstammade från stadsbornas olärda skikt liksom hans samtida Wellander. Beroende och fattigdom följde honom genom livet. Hans mest kända dikt heter Ode öfver motgång. Den motgång han gjorde stoisk moral av i sin poesi, gjorde honom i livet till en förgrämd ensling. Från en förgrundsställning i Uppsalas och Stockholms litterära liv drog han sig tillbaka till en dåligt burens isolering som lektor i Västerås och vantrevdes än värre, sedan han på vanligt sätt befordrats till lantpräst.

Vantrevnad av kosmiska mått fyller Wallins Hemsjukan. Dikten har av Henry Olsson daterats till den tid då Wallin var domprost i Västerås, och den skulle kunna kallas ett nödrop av en emigrant, som velat söka fäste i hembygden och misslyckats. Titeln anspelar på en sjukdom, som vandrande dalkarlar enligt tidens medicinska sakkunskap voro särskilt ansatta av. Wallin vill säga, att hans hemsjuka är utan bot på jorden, hela människolivet är ett löjligt myller, »en myggdans som stimmar».

Böttiger hade vuxit upp i stadens högre borgerliga kretsar. På mödernet härstammade han från en släkt av köpmän och brukspatroner, hans far var apotekare och räknade avlägsen släktskap med landshövdingen. Men vid faderns död 1819 fann sig familjen ruinerad. Deklasseringen förklarar mycket i Böttigers och hans diktnings karaktär. Han blev sentimental och ironisk. Ironien tog borgerlig självbelåtenhet till ett av sina föremål. Ett verkligt hat till småstaden talar ur Böttigers självbiografi. När han hånar Västeråsbornas rädsla för det höga domkyrkotornet och i verkningsfull motsättning bekänner sin egen kärlek till dess klockklang och dess vida utsikt, verkar han som en gengångare från klerikalismens storhetstid.

Ses staden från kyrktornets höjd, uppfattas människomyllret som en löjlig myggdans, då kunna inga närbilder tas, ingen realism uppstå. Spontan sympati och verklighetsiakttagelse finns i några dikter av Wallin, men de ha till ämne bondeliv i Bergslagen. När Böttiger anstränger sig att säga ja åt livet, är det lantlivets enkelhet, som lockar honom.

Landsbygdkulturens dominans märks ingenstädes tydligare än i Värmland. Det är bruken och inte stiftsstaden, som gjort Värmland till romantikens litterära landskap vid sidan av eller framför Östergötland.

Kalmar hade 3,253 invånare år 1800. Det var då ett halvt tusental större än den livligaste stiftsstaderna inne i landet, Linköping, och ökade på 25 år detta försprång till den tredubbla summan. Det passerade 4,000 före 1810 och 5,000 före 1825 och hade därmed distanserat de största inlandsstäderna Falun och Uppsala och låg på sjunde plats efter idel kuststäder. De båda närmaste grannarna bland de sex större, Karlskrona och Norrköping, voro dubbelt så stora, men även på dem hade Kalmar vunnit en smula, emedan de minskat några år, då Kalmar ökat. Ingen större svensk Östersjöstad gick under denna period så snabbt framåt i numerär som Kalmar.

Sett på längre sikt var dock Kalmar ett tillbakagående samhälle.

I äldre tider hade staden varit centralorten i sydöstra Sveriges försvar. Till följd av stormaktstidens expansion hade denna roll övergått till Karlskrona och som konsekvens därav upphörde Kalmar på 1780-talet att vara fästning och förlorade snart också sin garnison. Denna avveckling gav ett fördettingsdrag åt staden. Den låg kvar inom sina vallar, men de förvandlades till beten och planteringar.

Den kringliggande jordbruksbygden var välmående, med den lägsta procent fattiga något stift kunde uppvisa åren före den stora pauperismen på 1830-talet. För länsstadens överklassliv har detta kunnat vara ett plus, men samhället i dess helhet har ej haft någon statistiskt märkbar fördel därav. Två femtedelar av hushållen voro »behövande» 1828, en högre siffra än i någon hittills behandlad lärdomsstad utom Karlstad. I Värmland harmonierade emellertid länsstadens nöd med länets. Sjöstaden i Småland var tydligen inte lika intimt förbunden med sin omnejd. Kalmar var i själva verket ett av de minst agrara stadssamhällena i landet. Stadsjordens hemmanstal voro proportionellt till invånarantalet färre i Kalmar än i rikets övriga medelstora städer utom Falun, Karlshamn och möjligen Visby. Det lilla Växjö hade dubbelt, det ändå mindre Strängnäs tre gånger så mycket jord som Kalmar. En liten kuststad som Varberg höll 1810 inte mindre än 150 hästar och 360 kor, Kalmar, som var tredubbelt större, hade 84 hästar och 90 kor. Dessa statistiska fakta motsägas ej av att myndigheterna i Kalmar höllo efter de betande djuren (Böök).

Industrien i Kalmar hade som på andra håll gått tillbaka efter frihetstiden och kallas av samtida obetydlig. Den hade stor omfattning, om man jämför med inlandets småstäder, liten däremot, om man jämför med affärslivets egentliga centra. Ostkustens ekonomiska tyngdpunkt — frånsett Stockholm — var för länge sedan flyttad norrut till Östergötland. Norrköpings fasta förmögenhet var 1828 nära tre gånger, dess industri-förmögenhet nära tio gånger större än Kalmars, vilket visserligen innebär, att Kalmar i det sistnämnda avseendet hade tiodubbel övervikt över Linköping.

Inom handeln, den gamla stadstypens viktigaste inkomstkälla, hade den forna hansestaden hävdats sig någorlunda och uthärdar en jämförelse med de större kuststäderna. Merkantilismens lagstiftning till deras förmån störde visserligen ännu utrikeshandeln. Tar man tulluppbörden som mätare, visar det sig emellertid, att underlägsenheten under Norrköping var vida mindre än skillnaden i invånarantal (40,000 resp. 66,000 rdr 1828). Det samma gäller borgarnas och köpmännens talrikhet. Den

förra gruppen överskred betydligt tusentalet, den senare hundratalet, och därigenom skiljer sig stiftsstaderna vid Kalmarsund avgjort från stiftsstaderna inne i landet.

Som sjöfartsstad intog Kalmar en verklig rangklass bland rikets städer i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Detta har berörts i Berggren-Hofréns stadshistoria. Samtida statistik har följande att säga. En handelsflotta på 75 fartyg 1815 placerade Kalmar som nummer 4, efter Stockholm, Göteborg och Gävle men före Karlskrona, Malmö och Norrköping. Då pågick kontinentalhandelns högflod, som Kalmar fick en andel av. Ebben verkade inte där, och detta hade till följd, att Kalmar på 1820-talet med 80 fartyg nått Gävles nivå och rent av kommit nära Göteborg, som då hade blott 100. Inte mindre än 700 sjömän voro 1814 bosatta i Kalmar och utgjorde 1/6 av den dåvarande befolkningen. Antalet hade 1828 gått ned till 400 men var procentuellt mångfaldigt större än Stockholms och något större än Göteborgs. Storföretagare ha funnits inom segelfarten och till den knuten verksamhet. Stadens riksdagsman upplyser 1823, att en redare kunde sysselsätta »flera hundra arbetare och matrosar». Å andra sidan funnos förutsättningar för verklig arbetslöshet, såsom den nyss angivna stora nedgången i sjömanskårens storlek på halvtannat årtionde antyder. Man tar väl knappast fel, om man här söker förklaringen till det stora antalet behövande familjer i staden.

Det klerikala inslaget i stadsbefolkningen måste givetvis bli mindre än vad fallet var i inlandets gymnasiestäder. I dem funnos i regel flera medlemmar i »läroståndet» än i det »handlande borgerskapet»; Linköpings siffror 1828 äro 105 och 52. I bergslagsstäderna Västerås och Karlstad har majoriteten gått över till köpmännen, men deras övertikt är liten. I Kalmar överskjuter deras summa med mer än 50 antalet av andans män (129, 77).

Det borgerliga studieintresset i Kalmar kan man få en föreställning om genom att undersöka studenternas härkomst. Vid Lunds universitet, dit de flesta gingo, voro nära 16 % av de 1750—1820 inskrivna kalmarierna söner till borgerliga yrkesutövare i själva stiftsstaderna. Så tidigt som på 1770-talet kunde det inträffa, att en årskull innehöll tre borgarsöner och ingen prästson. I Smålands nation i Lund bidrog under samma period Växjö borgerliga värld med omkring 3 %. Tar man hänsyn till en del felkällor vid jämförelsen, vilka här måste förbigås, kvarstår dock en stor disproportion till Kalmars förmån. Om själva gymnasiets sociala rekrytering föreligga ej uppgifter motsvarande dem som här ovan lagts till grund för analysen av Växjöförhållandena. Men det är tydligt, att läroverket i Kalmar varit en mindre renodlad prästskola.

Kalmars roll i skönlitteraturen är inte stor, och särskilt liten är den i realismens äldre historia. Det egentliga intresset är knutet till en enda diktare, Stagnelius.

Hos tvnen realistiska 1700-talsförfattare i andra planet kan man märka brytningar mellan borgerligt och prästerligt väsen i Kalmar. Kexels farfarsfar var köpman i Kalmar, hans farfar präst där och hans far likaså under sonens första år. Män och kvinnor i slakten skola ha varit ökända på orten för kollisioner med lag och sed — slagsmål och »Fröjas dyrkan». Kexel kom till Stockholm, drogs in i 1760-talets affärssvindlar och blev en

celeber gäldstufånge. Politiskt var han hatt och fortsatte under Gustav III att smäda de socialgrupper, som rekryterat mössorna, präster och småborgare, alltså dem han själv kom från. Svenska landsortsstäder, dock inte fädernestaden, förlöjligas någon gång i hans obetydliga dramatiska och novellistiska författarskap. Mer upplysande om 1700-talets borgerliga Kalmar är Stagnells verksamhet. Sin insats som realist gjorde han visserligen med borgarsatirer i 1750-talets Stockholm. Han blev sedan lärare i Kalmar och författade fräna pamfletter mot kyrkans, statens och kommunens dignitärer. Om Kexel kan sägas ha förlöjligat borgerskapet uppifrån, angrep Stagnell dess övre skikt nedifrån. Han miste för en tid sin tjänst, när han tillvitat en av stadens handlande lurendrejeri men hyllades då som hjälte av skolungdomen och kunde räkna på sympatier hos vad han kallar »ett förtryckt borgerskap». Det vill med andra ord säga, att han betecknar en demokratisk allians mellan småborgare och kyrkans tjänare. Upprorsstämning präglade också Stagnells privatliv. Han vann sin hustru genom en dramatisk äktenskapskandal och trotsade ännu i en vers på sin gravvård småstadsskvallret.

De rent borgerliga kretsarna i Kalmar synas ha stått på samma estetiska nivå som i olärda landsortsstäder, om man får döma av de litterära alster två medlemmar av släkten Hanell publicerade; den produktivaste var både köttslig och andlig släkting till Haquin Bager.

Mot 1700-talets slut märker man i Kalmar som på andra håll en ny anda i kyrkan, som borde kunnat aktivisera det borgerliga kulturintresset. Stiftet fick sin gustavianska prelat i Wallenstråle. Han kom från den största landsortsstaden och hade där organiserat Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle. Hans högra hand i stiftsstyrelsen i Kalmar var bror till stadens borgmästare, en litterärt intresserad man. Men Wallenstråle orkade inte uträtta mycket på sin nya verksamhetsplats. Hans initiativrikedom kan inte jämföras med Lindbloms, och han har inte alls Wallquists resning. I mindre smickrande mening kan han däremot kallas mera borgerlig än de. Han fick sin biskopsstol därför att han var en goddagspilt, som levde över sina tillgångar och kunde väntas bli mer ortodox i politiken än i teologien. Det raljanta betyget är Schröderheims. Med politisk ortodoxi menades då demokratisk rojalism, och Wallenstråle spelade den roll hans överordnade väntade av honom på Gustav III:s sista riksdag. Vid tjänstetillsättningar skall han ha tagit mutor för att finansiera sitt glada liv. Sin levnadskonst fick han ett tillfälle att visa vid ett kungabesök 1804, och den är inte imponerande. Ludvig XVIII inhystes en tid i Kalmar på sin flykt runt Europa under Napoleon. Besökets förlopp, sådant Wallenstråle själv skildrat det, saknar varje spår av aristokratisk stil — om inte som parodi. Det åts och dracks mycket, och när den franske kungen och den svenske biskopen skulle uppsöka Gustak-Vasaminnen ett stycke utanför staden, blev det ett kinkigt problem att förflytta deras tunga personer till fots eller i vagn i den svåra terrängen. Stadsbornas hyllningar, besvarade av kungen med punschglas i hand, inrama den jovialiskt borgerliga tavlan.

Wallenstråles efterträdare Magnus Stagnelius kom ur stiftsprästerskaps led och hade intima förbindelser med Kalmar borgerskap. En rik köpman, som var hans vän från ungdomen, anförtrodde honom att ordna en stor donation till välgörande ändamål. Denna transaktion ges i herda-

minnet »yppersta rummet» bland biskopens välgärningar mot stiftet. Biskop Stagnelius har ej hört till de ledande bland tidens stiftschefer. Han uppträdde mot praktisk prästutbildning vid universiteten som före honom Wallquist. Efter föredömen av snabbare kolleger stiftade han ett bibelsällskap halvtannat decennium sedan Lindblom börjat intressera sig för bibelns spridning. Det som är känt om hans offentliga gärning, är för litet att tillåta en jämförelse med genomsnittet av biskopar. Det har visats, att han med glädje följde tidens strömkantring åt höger i religion och politik (Böök). Någon ofrälse demokratism, vare sig klerikalt eller borgerligt färgad, torde inte kunna påvisas i hans uttalanden. Däremot är hans privatliv prägladt av den borgerliga stadsmiljö han levde i. Det är oss bekant genom forskningen om hans store son.

Då jag här begagnar och från min synpunkt belyser denna omfattande forsknings resultat, kommer jag lika litet som tidigare i min undersökning att ingå på i vanlig mening litteraturhistoriska problem. Det torde dock böra sägas, att jag mest bygger på Cederblads uppfattning om Stagnelius som en extrem romantiker.

Stagnelius är vår romantiks mest ensidiga drömmartyp, men hans drömvärld hetsas av hårda realiteter. Det är uppenbart — och har sagts — att ytterligheterna i hans väsen sammanhånga med hans ensamma uppväxt i en avskild landsbygd och upplevelser i huvudstaden, där han dog ännu ensam. Kalmar var för honom en mindre ödesdiger mellanstation. Även där hände honom dock mycket, som bar frukt i hans diktning. När det gäller att bestämma dessa intrycks betydelse, måste man fasthålla, att Kalmar, fastän en stilla ort i våra ögon, skilde sig från inlandets lugna lärdomsstäder. Det som frapperar oss, är de klerikala och agrara dragen, för dåtiden var i stället det merkantila framträdande. Denna dubbelsyn är märkbar i litteraturen om Stagnelius.

Stagnelius hade redan skolåldern bakom sig och hade under faderns inseende gjorts färdig för universitetsstudier, när denne blev biskop i Kalmar. Den ensidigt klassiskt-teologiska inriktning han likt de flesta dåtida bildade svenskar fick, fullföljde han sedan till en extrem romantisk spiritualism. När, var och hur detta skedde, måste här lämnas helt åsido. Det kan tänkas, att intryck av böcker eller människor i Kalmar spelat in, men detta har ej kunnat bevisas. Om så varit, betyder det, att han haft stöd av lärd och prästerlig tradition, som hade representanter i alla gymnasiestäder och alltså även i Kalmar. Den var inte särskilt stark just där. Det som utmärker Kalmar är tvärtom, att lärdomen härskade mindre obesträtt där. Kyrkans och skolans män hade att möta borgerligheten antingen som vän eller fiende. Så vitt vi veta, ha de vid denna tid föredragit vänskap. Biskop Stagnelius framstår som en noggrann, nästan ängslig hushållare. Han lämnade, som det träffande sagts, försoningsläran åsido, när han sörjde för sitt och sin familjs jordiska väl. Åtminstone sedan hans döttrar blivit giftasvuxna, stod hans hus öppet för stadens nöjeslystna ungdom (Böök). Världsliga präster ha funnits i många miljöer, men när de förekomma i ett stadssamhälle vid 1800-talets början, har man rätt att kalla dem borgerliga.

Liksom sin far har Stagnelius haft umgängesvännar bland kalmaritiska borgarsöner; han har skrivit en visa vid en examensfest, som tre dylika höllo i Uppsala. Han har skrivit ett Julquäde, vari heliga patriarker höja

pokalen så jovialiskt en svensk 1700-talsprelat kunde begära. Och han har under sina sista år, när han tog sig ledigt från sin Stockholmstjänst, roat Kalmarborna med bellmaniader. Bellman var vid denna tid populär runt hela Sverige, men Kalmar är den första stad i landsorten, där stoff och stämning lockat en diktare av rang att härma den oefterhärmlige.

Dikterna handla om glada dryckeslag, fririer, familjeumgänge och utflykter. De flesta medspelande äro präster och lärare. En excentrisk adelsdam är kvinnlig huvudperson, och en överste och kommandant är den största dryckesbrodern. Ett par borgare med originella vanor skymta i periferien. Vi se ståndstecknen falla bort på kotteriets medlemmar. Det roar Stagnelius att erinra om stadens en gång i tiden heroiska funktion och nutida fridsamhet, när han apostroferar den föga martialiske kommandanten. Särskilt roar det honom att framställa andans män stadda i profana ärenden. En lektor tar morgonsupen, en präst spelar vira, en annan uppvaktar en halvgammal adelsfröken. Hammens buller och trängsel, när bondgummor stuvras in på Ölandsfärjan och den första ångbåten kommer till stan, påminna om att vi befinna oss på gränsen mellan gammalt och nytt.

Dessa Bellmansimitationers värde och begränsning ha belysts av Böök. De uppnå naturligtvis inte originalen. Det beror både på imitatorn och på hans miljö. Kalmar var en liten stad om också livlig, och i Stagnelius spegel är den ytterligare förminskad — bagatelliserad. Det geniala hos Bellman är att han ger en glad bild av en storstad i förfall utan att dölja förfallet. Han anvisar medel — desperata medel — att bära misären. Stagnelius har inte plats för eländet i sin Kalmarvärld och inte för orgien. Några ord, riktade till den gemytliga kommandanten, om att livet är ont och ruset gott skulle man knappast märka, ifall man inte visste, att Stagnelius i dikter av helt annat slag biktat livsleda på fullt allvar. Bellmans bacchanaliska dikter säga allt vad han har på hjärtat. Stagnelius hemlighåller det viktigaste. Också var hans livsproblem mer komplicerat. Sin lösning av det har han lagt fram i romantiskt-klassisk form i Bacchanterna, som han arbetade på samtidigt med att han roade Kalmarborna med clownrier. Han ger där livets fröjder deras rätt men gör det majestetiskt nedlåtande. I dramats förord talar han föraktfullt om pöbel, även litterär pöbel, och det är tvivelaktigt, om han menat att undanta någon i sin kalmaritiska omgivning från detta förakt. Den noggranna personhistoriska forskningen kring Stagnelius har inte funnit mer än en enda ortsbo, som kunnat dela Stagnelius' grubbel och meditationer, och han var död, när Bacchanterna skrevs. Det har gissats, att en bifigur i dramat, vilken predikar nykter arbetsamhet i upplysningens anda, skulle kunna vara ett språkrör för biskop Stagnelius. För Bacchanternas hellenska mystik, lisom för den världsfrånvända kristna fromhet skalden förut hylat, har hans fars praktiska anda svårligen kunnat ha någon som helst betydelse.

Den romantiska idealismen innebar en reaktion mot kyrkolivets sekularisering. Vi ha sett detta förlopp i Linköping. Under Lindbloms egid hade klerikalismen uppmjukats. Atterbom stöttes därav. Dahlgren däremot kompromissade som Lindblom mellan Gud och världen. I handelsstaden Kalmar förefaller prästernas tillmötesgående mot borgerlig världslighet att ha gått längre än i Linköping. I sin bellmanska sällskaps-

poesi har Stagnelius anpassat sig på samma sätt som Dahlgren. Men det är en lek på ytan. Det som han upplever starkast är inte kompromissen utan spänningen. Han går under på konflikten mellan Animas himmelska längtan och världsfurstens jordiska frestelser. Andra erfarenheter än de kalmaritiska ha därvid varit avgörande. Men i biskopshusets miljö var konflikten säreget tillspetsad.

Man kan fråga sig, om sjöfartsstadens oro trängt in i hans poesi endast i form av medelklassnöjen och pittoreska folklivsscener. Man kan svara både ja och nej på den frågan. I en visa om sjömän i hamn har han romantiserat det liv, som levdes av en större befolkningsgrupp i Kalmar än i någon annan stad, där han bott. Han har inte velat skildra, han har sökt en symbol för lusten att älska innan döden kommer. I sitt drama Riddartornet har han med en hänsynslöshet som ingav samtiden fasa, tagit upp ett ömtåligt psykologiskt problem, en fars kärlek till sin dotter. Enligt Hammarsköld skall han ha fått uppslaget från en Kalmarsjömans incest. Men han har klätt in motivet i riddarromantik. Så långt borta var han alltså från en allvarlig realistisk behandling av stadslivet.

Någon konstnärligt givande försoning mellan lekt och lärd har biskops- och handelsstaden Kalmar inte kunnat åstadkomma.

* *

 *

Om någon svensk stad skulle kunna erbjuda de ekonomiska förutsättningarna för uppkomsten av en medelklasskultur, var det Göteborg.

Göteborg var sedan 1600-talet den rikaste landsortsstaden och gick så gott som oavbrutet framåt i välstånd och storlek under det kritiska skedet mellan 1700- och 1800-talets mitt. Invånarantalet steg mellan 1757 och 1800 från omkring 8,000 till 13,000, vilket motsvarade 11 och 17 % av Stockholms stagnerande befolkning. Därefter var Göteborgs tillväxt ännu snabbare. Goda år mellan 1805 och 1813 medförde en ökning på 2,000, medan Stockholm minskade med 10,000. Fram till 1825 hade en fördubbling ägt rum sedan sekelskiftet. Göteborg hade nu med över 26,000 invånare hunnit upp till tredjedelen av Stockholms storlek och var mer än dubbelt så stort som den närmast följande staden, Karlskrona.

Tack vare specialstudier av Bodman, Lind, Heckscher m. fl. är Göteborgs ekonomiska utveckling från 1700- till 1800-talet bättre känd än någon annan svensk stads. Några sammanställningar av dessa forskares resultat kompletteras här med uppgifter hämtade ur P. Granbergs Utkast till en svensk statistik 1816.

Som industriort hade Göteborg ej varit särskilt betydande under frihetstiden, och därför blev nedgången ej så ödesdiger som i Stockholm eller Alingsås. De göteborgska fabrikenas tillverkningsvärde ökade 1770—1809 från 7 till 10 % av hela rikets. Arbetarantalet hade passerat sitt maximum 1780. Textilbranschen drabbades av regressen på 1760-talet, däremot nådde tobakstillverkningen en kulmen på 1770-talet och en annan på 1810-talet och sockerfabrikationen gick uppåt från 1780 ända till 1815, då den bidrog med 5/7 av Göteborgsindustriens tillverkningsvärde. Man kan alltså säga, att blomstringen i en bransch gång på gång kompenserar tillbakagången i en annan.

Göteborgs frammarsch på Stockholms bekostnad berodde mer på den livliga handeln än på industrien. En konkret jämförelse kan göras genom att sammanställa antalet företagare på vardera området i de båda städerna. Mot Stockholms 337 fabrikörer år 1813 kunde Göteborg blott ställa 32, d. v. s. 1/10 och ungefär samma proportion rådde mellan de båda städernas fabriksarbetare, 2,927 och 242. Antalet handlande i Göteborg var däremot mer än hälften av Stockholms (415, 819). Redan vid periodens början står Göteborgs karaktär av handelsstad i kontrast mot Stockholms byråkratiska prägel. Handelsutövarna utgjorde 1760 4 % av Stockholms befolkning och tre år tidigare 9 % av Göteborgs. I Stockholm voro de icke hälften av adelns, prästernas och ståndspersonernas sammanlagda antal. I Göteborg nådde dessa tre kategoriers summa inte upp till handelsutövarnas siffra.

Stockholms merkantila försprång och minskningen därav kan exemplifieras med de båda städernas andel i införseln av den viktigaste importvaran. Stockholm inskeppade 1810 dubbelt så mycket spannmål som Göteborg, men importen via Stockholm hade då sedan 1740 sjunkit till hälften, medan den göteborgska fördubblats sedan dess. Ser man på andra handelsgrenars utveckling, skall man finna samma så att säga hoppande välstånd som i industrien. Den värmländska järnmalsproduktionens tillväxt hade sedan 1600-talets slut varit ett grundvillkor för Göteborgs ekonomiska expansion. Innan det svenska järnets världshegemoni blivit märkbart hotad, kom det Ostindiska kompaniets glansår kring seklets mitt, och innan denna handel upphört att locka till nya kapitalplaceringar, bröt det bohusländska sillfiskets tjuguåriga storhetstid in. Men från 1790-talet noterades minskad handelsomsättning i Göteborg. Under det nya seklets första decennium blev järnet svårt att sälja, sillen försvann och det sista ostindiska kompaniet tynade från början. En oväntad och dittills osedd högkonjunktur framkallades av kontinentalspärren, då engelska industri- och kolonialvaror i massa dirigerades till Göteborg. Gamla förmögenheter växte och nya grundlades.

Göteborgs handelsflotta överflyglade vid denna tid Stockholms, med 261 fartyg mot 254 år 1814. Det var dock en abnormt gynnsam situation i den göteborgska sjöfartens historia. Antalet inkomna fartyg från utrikes ort satte 1783 ett rekord med siffran 727, elva år senare ett nytt med 820, sprang 1810 upp till 1,353 men dalade sedan till 429 år 1816 och nådde inte förrän 1837 den högsta nivån på 1780-talet. Sjömännen utgjorde omkring 1760 ungefär 7 % av såväl Stockholms som Göteborgs befolkning, 65 år senare voro de lika många i de båda städerna — över 2,200 i vardera — vilket betyder relativ nedgång i Stockholm och uppgång i Göteborg med ungefär 3 %.

Depressionen efter freden 1815 blev hastig och kraftig på affärslivets alla områden, men återhämtningen dröjde i allmänhet inte länge. Den snabba folkökningen fortsatte som vi sett.

Egendomsköp och adliga giften, som visade det agrara Sveriges dragningskraft, förekommo naturligtvis också i Göteborgs affärskretsar men hade inte så stora verkningar som på andra håll. Köpmansdynastier, som stannade kvar och redo ut kriserna, visade finanslivets styrka. Redan tidigt var Göteborg känt för sin goda allmänanda. Arndt intygar det 1804.

Sammanfattningsvis kan sägas om Göteborgs ekonomiska historia mellan 1760 och 1840, att den handlar om ett kommersiellt samhälle statt i oavbruten utveckling men stört av osäkra förhållanden runt om i det efterblivna land, vars förbindelser med de framåtgående västeuropeiska kulturationerna staden fått på sin lott att förmedla.

Jämförelser med andra städer än Stockholm torde vara onödiga. De skulle, om man frånser Norrköpings industriella ledarställning, bli en tröttande uppräknings exempel på väldig göteborgsk överlägsenhet. Ett av de unika och tillfälliga undantagen har omnämnts i notiserna om Kalmar handelsflottas tillväxt under fredskrisen efter 1815. Från Göteborgs horisont är emellertid en dylik övergående episod av ringa intresse. Fastän Kalmar skilde sig från inlandets gymnasiestäder, är i sin tur skillnaden mellan samhällen av Kalmars och Göteborgs typ ännu mer avgörande. Den kan mätas på de numerära styrkeförhållandena mellan handels- och lärdomens yrkesgrupper i de båda städerna. Det har nyss nämnts, att handelsutövarna i Göteborg 1757 uppvägdde både adel, präster och ståndspersoner. Handelsutövarna utgjorde 9,3 % av befolkningen. Präster och skolmän kommo ej högre än till 1,6 %. I Kalmar voro samtidigt de båda gruppernas andelar 6,4 och 5 %. Det skall visa sig, att köpmanselementets stora övervikt i Göteborg återverkar i skönlitteraturen.

I göteborgsk miljö skrev en präst det första svenska diktverk, som bär medelklassrealismens typiska drag. Det är Wallenbergs *Min son på galejan*.

Det erfarenhetsmaterial, Wallenberg förfogade över, var ovanligt vidsträckt. För sin kännedom om världen stod han i direkt tacksamhetskuld till Göteborgs handel. Som informator hos en direktör i Ostindiska kompaniet hade han blivit satt i tillfälle att 1769 göra en resa till Väst-europa. Sina intryck under den har han meddelat i Sannfärdig resebeskrifning. Samma år fick han som skeppspräst på kompaniets Kinafarare »Finland» styra färden över oceanerna. Han berättar om den i *Min son på galejan*. Skildringarna från de båda resorna komplettera varandra. Bland drastiska skämt innehålla de en allvarlig och genomtänkt samhällsyn.

Att Wallenberg helt och fullt accepterar köpmansandan, ligger i öppen dag och behöver ingen bevisning. Det är dock av stort intresse att ta del av hans sociala och ekonomiska funderingar. Han var präst, han var storsvensk patriot och när han skrev, hade merkantilismen nyss gjort bankrutt och agrartiden brutit in. Allt detta ger relief åt hans glädje över pengar och handelsomsättning.

Wallenberg känner sig som medlem av ett livskraftigt borgarsamhälle. Det märks på hans omdömen om mindre och större städer. Han driver med Kungsbackas låga invånarantal, få gator och tvättbehängda torg och undrar, om inte skeppet »Finland» är mer värt än hela den lilla stapelstaden söder om Göteborg. Och Gränna är för honom en ort, där rutten sill prejas på bönder. Kapstaden finner han lika stor som Göteborg men varken så tätt byggd eller så folkrik, och han kallar kapstadsflickorna »lantdockor». Å andra sidan ondgör han sig över Paris, talar med Holberg om »gallonerade tiggare», som göra det möjligt — tror Wallenberg — för den franska huvudstaden att existera utan intresse för handel och börsaffärer. I London fasar han som så många samtida och senare besö-

kande över proletariseringen. Men miljonstaden avtvingar honom en lovsång till medelklassen, påminnande om Voltaires. Wallenbergs formulering lyder: »Store förmögne lorder äro icke det bästa folket, icke heller kan man berömma den högmodiga och tygellösa pöbeln, men mellansorten består gemenligen af hederlige och osviktige menniskor.» Som en orsak till Londons enorma tillväxt anger han rätten att fritt öppna egen bod där. Han snuddar alltså vid näringsfrihetens problem, som var aktuellt i de yngre mössarnas Sverige, dock utan att uttala gillande eller ogillande. Wallenberg vill förena mössornas hushållsamhet med hattarnas mod. I en annan, ännu mer brännande aktuell socialekonomisk fråga yttrar han sig särdeles bestämt och intar den ståndpunkt, som hävdades av mössorna. Han fördömer, att ofrälse icke kunna avancera inom armén. Denna deklaration görs som ett enda litet medgivande åt en emigrerad svensk underofficer. Han och andra utvandrare klandras för övrigt ytterligt skarpt för sitt tilltag att söka frihet och lycka i främmande land. Äventyrlust, som är ställd i fosterlandets och nyttans tjänst, kan Wallenberg däremot med gott samvete prisa. Han lovsjunger sjömännen och önskar sitt land fler av dem till att hämta vad en behaglig livsföring kräver.

Hur långt som helst vill inte Wallenberg vara med om livets kommersialisering. I princip bejaktar han rikedom och varubyten mellan nationerna. Men han älskar också enkelhet, särskilt lantlig svensk enkelhet. Frihet tycks för honom främst vara burgna svenska bönders frihet. Han nämner den som kontrast till norsk skattevårda och västtyskt djuriskt slaveri. »Vackra världen» har enahanda seder i Stockholm, Paris och Amsterdam, fastslår han föraktfullt och råder att söka en nations egenart hos allmogen.

Någon ensidig beundrare av okultiverat bondeliv är han dock inte och skiljer sig därigenom från sin rousseauanska samtid och romantiska eftervärld. Han föredrar den typ, som senare skulle komma att försmädligt döpas till halvherren, när den dök upp i Sverige. Om Kaplandets förmögna jordbrukare säger han, att de »nöja sig med ett ärbart namn av bönder, ehuru de kläda sig såsom borgare och leva som adelsmän». När han vill överbevisa tvivlare om Sveriges välstånd, uppräknar han opartiskt stormagade präster och digra brukspatroner, frodiga bönder samt Stockholms bryggare, bagare och slaktare. För en gångs skull har man här verkligen en medelklassmentalitet, som inte väjer för de konventionella ståndsgrensarna.

Om det finns ett stänk av bondskhet i Wallenbergs medelklassideologi, är denna också färgad av prästerlig anda. Han flätar in i sin glada resejournal en allvarlig betraktelse om höghets och rikedomas fåfänglighet och om visheten i att nöjas med litet. Han drar en gräns mot opassande penningjakt hos andans män; att holländska skeppspräster ämna schackra med sina rundligt tillmätta naturalöner, ogillar han. Men han noterar med nöje goda prästlöner i orter han besöker, t. ex. att fem kyrkoherdar ha påvliga inkomster i Hamburg eller att »präst och rik kan räknas för ett» i Kaplandet. I det hela har det passat honom förträffligt att predika Guds ord för sorglösa sjömän och driftiga köpmän. Varken att samla pengar eller att låta dem rulla har varit någon synd i hans ögon.

Brännvin dagligen och punsch två gånger i veckan i måttliga ransoner är enligt Wallenberg stimulerande för arbetslusten ombord och bättre

än en sömnig predikan med ingångsspråket: Vakter Eder för svalg och dryckenskap. Med nyktra kaptener skulle England inte fått herraväldet på haven. Skeppsprästen på »Finland» är pionjär för en utilitistisk moralkodex, som snart skulle bli vanlig i brännvinsbrännande svenska prästgårdar.

Den prästerliga toleransen sträcker sig från det ekonomiska området också över på det sexuella. Utan skymt av ogillande talar Wallenberg om att masthuggsflickorna vet värdet av piastrar. Hans frispråkighet kan förklaras som karolinskt arv, men hans överseende med köttets lust och gourmandisen på kvinnohull är upplysningsmässig. Den typ av sekulariserad präst, som Wallenberg representerar, var ny i litteraturen, när han började skriva, och det är värt att lägga märke till, att den först visar sig i göteborgsk köpmans- och sjömansmiljö, låt vara att den snart fick elegantare form och approberades i finare kretsar. Min son på galejan censurerades, när den skulle ges ut, och Wallenberg tillvitades lättsinne både av närstående och främmande. Ombord på ostindiefararen har han emellertid själv varit med om att censurera oanständigheter, som förmodligen varit av grövre kaliber än hans.

Centrum i Wallenbergs flytande Göteborgsfilial är herrskapshytterna akterut. Läsaren får gott besked om förehavandena där. Där manövreras och görs affärer. Där äts och dricks och diskuteras. Mellan bågarna ventileras frågor ur Linné och Cartesius — kaptenen är medlem av Vetenskapsakademien — och ett litterärt sällskap stiftas med Runius till skyddspatron. Det är målmedvetet, glatt och bildat medelklassliv. I manskapets kvava hytter får läsaren en helt kort titt. Vi se gastarna i sura vidbyxor vid rodret, och timmermännens händighet får sitt gillande i förbigående. Smussel med kvinnor och brännvin tas som en naturlig sak. Utan daggen skulle ingen ordning råda. Någon fraternisering med gemene man kommer inte i fråga. Vid besöken i hamnarna få vi följa en iakttagare, som är nyfiken och på samma gång reserverad. På snabba konturteckningar av människor och händelser följa generella omdömen om städer och landsbygd, folklynnen och samhällsklasser. Riktigt nära har Wallenberg inte lust att gå. En enda liten ansats till individualpsykologi görs i samtal med en svensk, som satt bo på Java tillsammans med en långbröstad häxa, men intervjuaren stannar i oförstående och ogillande. Var det något att svika sin hembygd för? frågar han. Vida världens underligheter locka honom, men han tappar aldrig balansen.

I en gammal litterär genre, den komiska reseberättelsen, har Wallenberg lagt in situationsbilder och allmänna betraktelser, som egentligen inte komma utanför de moraliska veckoskrifternas syften. Det har visats, att Wallenberg kände Fielding (Afzelius). Med en reminiscens från denne uttrycker han en gång den pojkaktigt mockanta sensualism, som är en ingrediens i bådass humor. Ett slags chosfri humanitet bryter sig med animala instinkter hos den svenske prästen såväl som hos den engelske kavaljeren. Men längre går inte likheten. Fieldings breda människoskildring skulle Wallenberg inte orka med. Han kommer också till korta, om man jämför de porträtt han skisserar med hans auktoritet Holbergs rika persongalleri. Man får vara glad, att han levandegjort en miljö, där borgerlig möda och vila stämmas till en enhet.

Redan tidigt sammanställdes Wallenberg med Bellman. »Varföre skulle

jag följa regler, när det jag skriver om har inga?» frågas en gång i reseanteckningarna. Men regellösheten finns endast på ytan. Avskedsruset på en göteborgsk krog, storm och sjösjuka på Nordsjön och kärleksäventyr vid Kap störa aldrig måtta och sans. Själva stilen är robust och sund. I gengäld saknar den fredsmansdiktens nervösa behag. Bellman är bohem i en fattig storstad. Wallenberg är borgare, andligen matalsskriven i en framåtsträvande småstad. Bellman är utan mittpunkt. Wallenberg har sin trygga hamn, hur fritt och långt han än far. Hans lättsinne gör halt inför arbete och pengar.

Då har Wallenberg mer gemensamt med Ödmann. De äro båda sakliga, de ha en djup inre respekt för verkligheten. Men dock är avståndet mellan dem som människor och konstnärer lika stort som mellan gymnasiet i Växjö och aktersalongen på Kinafararen. Ödmann förde in en dos modern borgerlighet i en klerikal miljö, som han ville ha bevarad. Professorn i Uppsala misstrodde köpmän och han var rotfast i jorden på ett helt annat sätt än den göteborgske skeppsprästen. Wallenberg har givit sig den rörliga företagsamheten i våld. Han följer penningen på dess vägar över haven. Hans livssyn är vidare och hans palett har saftigare färger. En så samlad och in i minsta detaljer väl avvägd bild som Ödmann har han däremot inte gett — inte velat ge och knappast kunnat. Vi bli inte så intima med sjömännen på »Finland» som med skolpojkarne i Växjö. Ödmann borrar sig in till det väsentliga i en bestämd form av social tillvaro. Wallenberg har så mycket han vill göra en kuriös reflexion om, sätta en lustig färgklick på. Han tar dagen som den kommer och sina motiv likaså. Han har säkerligen aldrig haft en aning om att han upptäckt en ny värld åt den svenska dikten, när han gjorde sin komiska reseskildring.

När Wallenberg försökte skriva ett drama om borgerliga familjekonflikter, tillgrep han ett bibelmotiv och åstadkom en besynnerlig blandprodukt av gammalt och nytt, Susanna (Lamm). Själv slutade den glade skeppsprästen som barsk kyrkoherde i Mönsterås och lät skampall och stock göra daggens tjänst. Det var ingen radikal förändring men den visar, hur lätt det var att glida in i gammalpatriarkaliskt vaneliv.

Min son på Galejan var en lysande upptakt till medelklassrealism. Men den verklighetsmättade resejournalen blev ett löfte, som inte infriades. Inom skeppet Finlands relingar renodlades, kan man säga, det borgerliga element, som fanns i Göteborg. Staden på landbacken bjöd inte en lika enhetlig tillvaro och framför allt var den väl alltför liten att kunna hålla en egen stil, skild från det övriga Sveriges.

I en studie över Thorild och 1770-talets litterära liv i Göteborg har Cederblad trott sig finna, att borgerliga stämningar med engelskt ursprung trängdes tillbaka av franska och aristokratiska appeller, som passade Gustav III:s regim. Byråkrati fanns i Göteborg, fast den inte var så dominerande som i Stockholm. Man hade landsstat, garnison och flottstation. Storborgarna, som hade haft intresse av merkantilismen, voro här liksom i Stockhom mottagliga för antidemokratisk propaganda. De kände sig stå i motsats till bredare lager inom borgerskapet, som nyss varit mössor. Stadens lärda, som skötte opinionsbildningen i pressen, delade sig mellan dessa läger. Därtill kom, att de som bäst följde de borgerliga signalerna ute i Europa, hade mest sinne för romantiska impulser. Man märker detta

redan före Wallenbergs Göteborgstid. Lektor Gothenius gjorde ett djärvt försök att skildra en göteborgsk eldsvåda i högtravande ossianstil. Gessnersk bondeborgerlighet blev högsta mod. Göteborgarna följde idélivets orientering åt landsbygden, fast deras stad hade mindre anledning till självförakt än andra svenska städer.

Förromantikens båda svenska extremister, Thorild och Lidner, hade fått sin första bildning i Göteborg. Det är stadens största litterära kreditpost ett århundrade framåt och har sin logik. Göteborg var Sveriges »port åt väster» ideellt såväl som ekonomiskt (Sylwan). Förromantiken föddes i det borgerliga England liksom förut realismen. I England följdes dessa rörelser åt en tid; Goldsmith och Sterne voro både realister och romantiker. I Sverige skildes strömmarna. Realismen sinade och romantiken flödade över. Lidner och Thorild vittna båda om borgerlighetens och allra mest den borgerliga realismens svaghet i det gustavianska Sverige. Genom släktingar eller gynnare hade de gott av kapitalbildningen i Göteborgs handel och industri och mottogo moderna litterära impulser vid stadens gymnasium. Men de sökte sin litterära lycka i Stockholm.

Thorild saknade vid sin ankomst dit livligheten i rikets andra stad. Han kritiserade hovkulturen och var däri en självmedveten borgare (Arvidson). Men han blev i huvudstaden fiende till allt vad stadskultur heter. Hans demokrati blev agrar. Denna flykt från merkantila ideal, vilka bort vara särskilt lockande för göteborgare, var han långt ifrån ensam om. För sin lust att bränna städer kunde han räkna på sympati hos den mecenat han med särskilt nöje lät sig hjälpas av, Per Tham. Denne fysiokrat och jorddrott kom från en göteborgsk köpmansläkt och är en tidstypisk representant för handelskapitalets benägenhet att utvandra till landsbygden och förneka sitt ursprung. I London reagerade Thorild annorlunda än Wallenberg. Han såg ingen arbetsam medelklass, bara samvetslösa börsspekulanter och förkommen pöbel. Det revolutionära Paris drev honom definitivt ut till landet och bonden.

Man får söka med ljus och lykta efter göteborgska drag hos den mogna Thorild. Kanske vågar man anta, att han som prosastilist på egen hand eller med Wallenbergs hjälp tagit lärdom av det o censurerade språket i sjöstadens lågborgerliga kretsar. Realist i vers blev han i någon mån mot slutet av sin bana, men han blev det för att tolka bondsk kärvhet.

Lidner verkar son av en rik stad såtillvida, att han tidigt vande sig slösa med andras pengar. Han skaffade sig hjälpare var han fann dem, gärna i borgerliga kretsar, lika gärna högre upp på den sociala rangskalan. Den Lidner som lät sig underhållas i Greifswald av Patrik Alströmer och skrev en dissertation om den amerikanska revolutionen, kan kanske kallas göteborgsk borgare. Men när tillfälle bjöds, som under kungägnstens tid i Göttingen och Paris, var Lidner den »galonerade tiggaren» framför alla andra i vår litteratur. Han skulle ingenting högre önskat än att få Kellgrens eller Leopolds ställning som hovets poet. Han kunde bli demokrat i desperation eller under en konjunktur, som då Gustav III fick behov av ofrälse rojalister under ryska kriget. Kastningarna i hans idéliv berodde på vem som för tillfället tog sig an honom. Borgerligheten i hans poesi dränktes i en sentimentalitet, som flöt över alla ståndsgränser.

Den borgerliga realismens snabba återtag i svensk litteratur kan man

mäta genom att lägga Spastaras död vid sidan av Min son på Galejan. Lidner hade i sin ungdom gjort en nödtvungen resa till Kap på ett av Ostindiska kompaniets skepp, och det är möjligt, att minnen från den bidragit till hans flammande exotiska skildringskonst. Men han inleder en svensk exotism, som gjorde sig oberoende av andra resor än egocentriska färder i trolska fantasilandskap (Lamm).

Thorilds ombytlighet och Lidners hållningslöshet, den enes isolering och den andres undergång äro betecknande för romantiker utan fäste i en enhetlig miljö.

Den göteborgska kulturambitionen skapade på 1770-talet en institution, som skulle komma att överleva alla liknande — icke statliga — yttringar av 1700-talets litterära och vetenskapliga sociabilitet, Göteborgs Vetenskaps och Vitterhetssamhälle. Dess annaler vittna om de rika köpmännens materiella offervilja och personliga intresse. I början av medlemslistan finner man två Alströmrar, av Gustav III gjorda till friherrar, och de båda vasariddarna bland borgerskapet, Niklas Sahlgren och Ch. Arfvidsson. Av nästa generations rikaste må nämnas John Hall och Nils Björnberg; den senare erbjöd en donation fyra år innan han invaldes 1808. På ordförandeposten omväxla penningmagnater med lektorer, borgmästare, biskopar, landshövdingar och militära chefer etc. Kadernna fyllas av en talrik uppsättning civila tjänstemän, läkare och naturligtvis stadens yrkeslärdä.

Väntar man sig någon borgerlig och göteborgsk särprägel i Vitterhetssamhällets verksamhet, blir man besviken. I samfundets skriftserie publicerades Wallenbergs Susanna. Han har där sagt farväl åt samtidsskildringen. Själva initiativet till den litterära sammanslutningen hade tagits av en gymnasielektor och präst, den blivande Kalmarbiskopen Wallenstråle. Om hans tvivelaktiga biskopsmeriter har förut talats. Han var ett världens barn som Wallenberg. Men han personifierar borgerligheten med aristokratisk fernissa (Cederblad). Hans poesi är elegant och abstrakt.

Det har sitt intresse att konstatera Göteborgs litterära osjälvständighet i slutet av 1700-talet. Den diktning av andra- och tredjerangsförfattare, jag därvid kommer att beröra, kan inte förutsättas bekant. För den skull går jag här mera i detalj än förut.

Huvudutrymmet i Vitterhetssamhällets litterära skriftserie upptas av tävlingsskrifter, fulla av tidens vanliga allmänna betraktelser. Pristagarna komma från alla delar av landet. Blott någon enstaka gång äro ämnena, som Göthe observerat, göteborgska och merkantila, men just då blir frånvaron av en livskraftig litterär lokaltradition särskilt iögonfallande. Så prisbelönades två dikter om handeln 1783, alltså vid en tidpunkt, då antalet inkomna fartyg i Göteborg som vi sett nådde ett maximum. Pristagarna voro två stockholmare, Adlerbeth och Regnér, och båda begagnade tillfället att hylla Gustav III för den väpnade neutraliteten, som gjort handelns uppsving möjligt. Regnér börjar ganska frejdigt med polemik mot dem som anvisa människan förnöjsamhet på »den fläck som henne bar» och slår ett slag för sådana behov, som bero av varuutbyte mellan jordens folk och länder. Men så skyndar han sig förekomma väntade förebräelser för att han vågar prisa någon annan näringsgren

än jordbruket, tillerkänner detta hedersrummet och gör sig mycket besvär med ett resonemang om att livlig handel kommer jordbruket till godo. Man märker, att författaren lever under en fysokratisk regim. Och ett år senare erövrades ett pris av ett »Skaldeqvåde öfver fiskerierna»; återigen var författaren uppsvensk, hovpredikanten G. A. Tayarden. De stora sillfångsterna ses främst som medel att lyfta bönderna ur den fattigdom de vändas i, och köpmän, som bli rika på sillen, förhållas att ge lantmannen kredit. Att de avrådas »apa en hofmans seder», kan tyckas innebära en honnör åt borgerlig självkänsla men blir tvetydigt, när man vet, att författaren var hovpredikant hos adelsvännen hertig Karl.

En bidragsgivare från Göteborg är borgmästaren D. Pettersson. Han var en initiativrik kommunalman och använde någon gång sin poetiska talang till att celebrera stadens framsteg. Men till Vitterhetssamhället lämnade han Horatiusöversättningar, där den romerske storstadspoetens kult av stilla lantliv parafraseras: »När skall jag, landsbygd, dig få skåda?»

När man kommer in på Gustav IV Adolfs mer deciderat agrarpolitiska och konservativa regim, ser man finnen Choraëus prisbelönt i västkustens handelscentrum för ett poem om och mot yppigheten 1799. Ett år senare vann han pris med en dikt om Trollhättan utan att ha sett fallet eller kanalen; endast motvilligt prisar han ingenjörsprestationen, och med mycken sinnrikhet lyckas han fläta in en hyllning åt slätt och åkerbruk i sitt opus.

Vid denna tid höll Göteborg på att få en lokalskald i A. D. Hummel. Han kom ur en präst- och borgarsläkt på västkusten. Hans far var borgmästare i Göteborg 1795—1801, själv hade han genomgått stadens gymnasium och blev stadsnotarie 1796. I en dikt vid sekelskiftet, »Nyårsbref till göteborgska almänheten 1800», siar han om europeisk fred och bättre tider och vill i sin hemstad se resas »tempel åt Medborgligheten, Rikdomen och Idogheten». I en tillfällighetsdikt ett år senare, Ord vid Koncerten 1 febr. 1801, gör han utfall mot »Albions flaggor» och klagar att »nåring, handel, flit är död». Men denna oreserverade sympati för medelklassens välstånd är inte regel i Hummels poesi. I sina Skalde försök 1800 ritar han sitt ideal av köpman. Denne bör bl. a. ha välgörenhet till syfte, när han skickar skepp över haven. Skalden tillfogar emellertid, att detta ideal ej har något att göra med den verklighet han känner. Där finns i stället en »Pluti son», som »aldrig skrämnd af lagens bommar» ökar sig med landets nöd» och »föds af hundra likars bröd». När denne köpman sover, slår honom samvetet, han drömmer, att »en hungrig hop sig til hans Cassa trängt». Det betyder väl, att Hummel tar parti för de gatudemonstranter, som under 1700-talets sista år uppträdde hotfullt mot spannmålsexploatorer i Göteborg. Den unge ämbetsmannen förde själv protokollet i magistraten, när missnöjet med myndigheterna kom till uttryck där. Ej ens Göteborg har alltså kommit fram till en solidaritet mellan byråkratien och affärsintressena, som höll att bygga poesi på. Inte bara mot de rika med »guldets afgud» utan mot själva staden som livsform riktar sig Hummel i ett bidrag till den aktuella diskussionen om yppigheten, varmed han avsett att tävla i Vitterhetssamhället 1798:

Ej Yppighet var född af Landets enkla seder

Nej alla lustars mor hon stadens dotter var.

Samma åsikt hävdade den av Hummel beundrade och uppvaktade Leopold — det anmärkningsvärda är, att den togfördes av en borgmästareson i rikets livligaste handelsstad. Även när Hummel anlätades som officiell högtidspoet, kunde han inte undertrycka sin olust inför städerna och städernas yrken. I en Prolog, som han fick den nåden att egenhändigt överlämna till Gustav IV Adolf vid en teaterföreställning 17 sept. 1801, låter han en bonde och en borgare skynda att hylla sin monark vid hans besök i landsändan. Bonden kommer naturligtvis från landet, men det gör borgaren också, ty »de dagar få — som sommarns skönhet ha» tillbringar denne »uti landets frid», sedan han tagit sig fritt »från handelns tunga värf». Sitt personliga skäl att vantrivas i staden har Hummel angivit i en diktrubrik i Skalde försök: »Den 25 juni 1799, vid ett besök på landsbygden, der jag tillbragt min barndom.» Han var alltså en av de många amfibieerna mellan land och stad.

I allmänhet är Hummel abstrakt och deklamatorisk, vare sig han talar väl eller illa om stadsborna. Obehagskänslorna göra honom någon enstaka gång till realist, t. ex. när han gör narr av ordföranden i en kammersrätt eller satiriserar en snobbig gammal friare. Han är då lärjunge av fru Lenngren.

En med Hummel jämnårig poetiserande göteborgare, P. Granberg, var son till en tjänsteman i Ostindiska kompaniet och förblev de fäderneärvda intressena trogen i ett omfattande ekonomiskt och statistiskt författarskap. Bl. a. fick han ett verk om Göteborg och dess merkantila uppsving färdigt lagom till fredskrisen (1815). Det är svårt att finna något samband mellan dessa verk och Granbergs skönlitterära alstring på vers och prosa. I den blekt sentimentala novellen Den känslofulla vandringen 1798 förekommer en man av »medelmåttigt stånd», nöjd med en enkel tillvaro och fri från ärelystnad. Det hör till stilen, att han bor på landet.

Göteborg fick inte behålla sina poeter. Hummel blev statstjänsteman i Stockholm 1802 och rymde snart utomlands från trassliga affärer. Granberg flyttade också till Stockholm, gick in i ämbetsverken och gjorde poetisk tjänst i skaran av leopoldska epigoner. Samma väg tog en tredje poet från Göteborg, som blev en lyckosammare akademisk pristagare, Valerius. Om man nöjer sig med att definiera borgerlighet som utilism och rationalism, är lärodiktaren Valerius utan tvivel en borgerlig poet. I samma bemärkelse är Leopold borgerlig, och det blir ett tänkvärt sammanträffande, att lärofadern kom från den största industristaden och lärjungen från den största handelsstaden i landsorten. Fordrar man däremot, att en författare för att kallas borgerlig skall syssla med konkreta motiv ur städens liv, får man gå förbi den abstrakta, för alla slags samhällsformer passande sengustavianska didaktiken. Att den är skriven i ett agrarland, märks tydligt i exempel och bilder. Detsamma gäller sällskapsvisan, där Valerius gjorde sin egentliga insats som poet. Ångarna med lamm äro väsentligare än havsvidden i hans längst populära visa, efterbildningen Skeppsfarten. I dryckesvisorna ses handel, krig och fred från bålbyggarens synpunkt. Ledmotivet »procul negotiis» i sällskapsvisan har föranlett olika tolkningar av genrens sociala innebörd. Man har ansett dess programmatiska bekymmerslöshet typisk för borgarnas situa-

tion under den efterrevolutionära envåldsregimen (Ljunggren). Man har å andra sidan kallat den oborgerlig, emedan den vänder sig bort från samhällsplikterna (Sylwan). Håller man fast vid att benämna borgerlig den dikt, som rör sig kring livsföring inrättad efter fritt penningförvärv och fri njutning av förvärvets frukter, kan man säga, att sällskapsvisan är ett destillat av det senare elementet i medelklassens idealbildning. Det lugna, måttfulla välbefinnandet förhärligas, hur det vunnits lämnar man därhän. Verklighetsskildringen spelar en sekundär roll i sällskapsvisan. Valerius skrev för stockholmaren, och man märker det i visornas miljöskildring, när sådan förekommer. Som realist hör han till Bellmansepigonerna. Romantikerna offrade den smånätta Valeriusvisan på Bellmanskultens altare.

Utvandrarna från Göteborg rekryterade inte bara stockholmska ämbetsverk utan också adliga salonger. Dottern till en rik uppkomling i Göteborg vid namn Törngren blev gift von Schwerin och har gått till eftervärlden som Tegnérns väninna. I henne fick den borgerliga anpassningen efter aristokratisk smak sin kanske finaste representant i vårt land. Hennes umgänge med Tegnér var ett möte mellan två olika slag av uppåtsträvande medelklass. Att avväga hennes betydelse för Tegnér de år denne blev människoskildrare, är en lockande uppgift. Så mycket är klart, att Ingeborgsgestaltens bundna värme till någon del bör skrivas på Martina von Schwerins räkning (Werin).

I diskussionen om den inbrytande realismen på 1830-talet deltog två stockholmskritiker med göteborgspåbrå, Rydquist i Heimdall och Nils Arfwidsson i Allehanda. Båda voro barn i familjer ur den burgna köpmansklassen, Arfwidsson ur den allra rikaste, och båda hade vänt sig från affärerna till litteraturen under de år, då fredskrisen gjorde affärsmännens tillvaro osäker. Som kritiker höllo de en mycket försiktig kurs. De fordrade sträng sovring av stoffet och återhållsamhet i uttrycken, och de voro utpräglade moralister. Rydquist var en av Byrönkultens fiender och inte ens Scott var alltid nog moralisk i hans ögon. Arfwidsson uppträdde som den borgerliga moralens väktare mot friherrinnan Knorrings aristokratiska lättsinne.

Man tycker sig hos de utvandrade göteborgare, som senast fått passera revy, märka ankomsten av det slags sansade och välbalanserade borgerliga anständighet, som längre fram i tiden fått namnet victoriansk. Den är artskild från Wallenbergs oceremoniösa, oskrädda rättframhet. Det är skada, att man inte kan avläsa förändringen hos kvarboende göteborgare och i Göteborgsskildring. En enda författare av någon betydelse verkade i Göteborg under 1800-talets första decennier, och hos honom dyker Wallenbergs anda upp. Det är Wadman. Tillvaratog han en lokal tradition, som levat kvar i lägre samhällsskikt, medan den högre bourgeoisie smak förfinades och förtunnades? Hans alstring bär prägel av kristid. Han saknar Wallenbergs aktning för välstånd och arbete men är i gengäld mer otvetydigt borgerlig i sin smak för robusta nöjen. Wadman är en anomali i romantikens tidsålder. Medan högstämnd andlighet behärskade det övriga Sveriges poesi, sjöng göteborgarnas sällskapspoet kroppens och sinnenas lov.